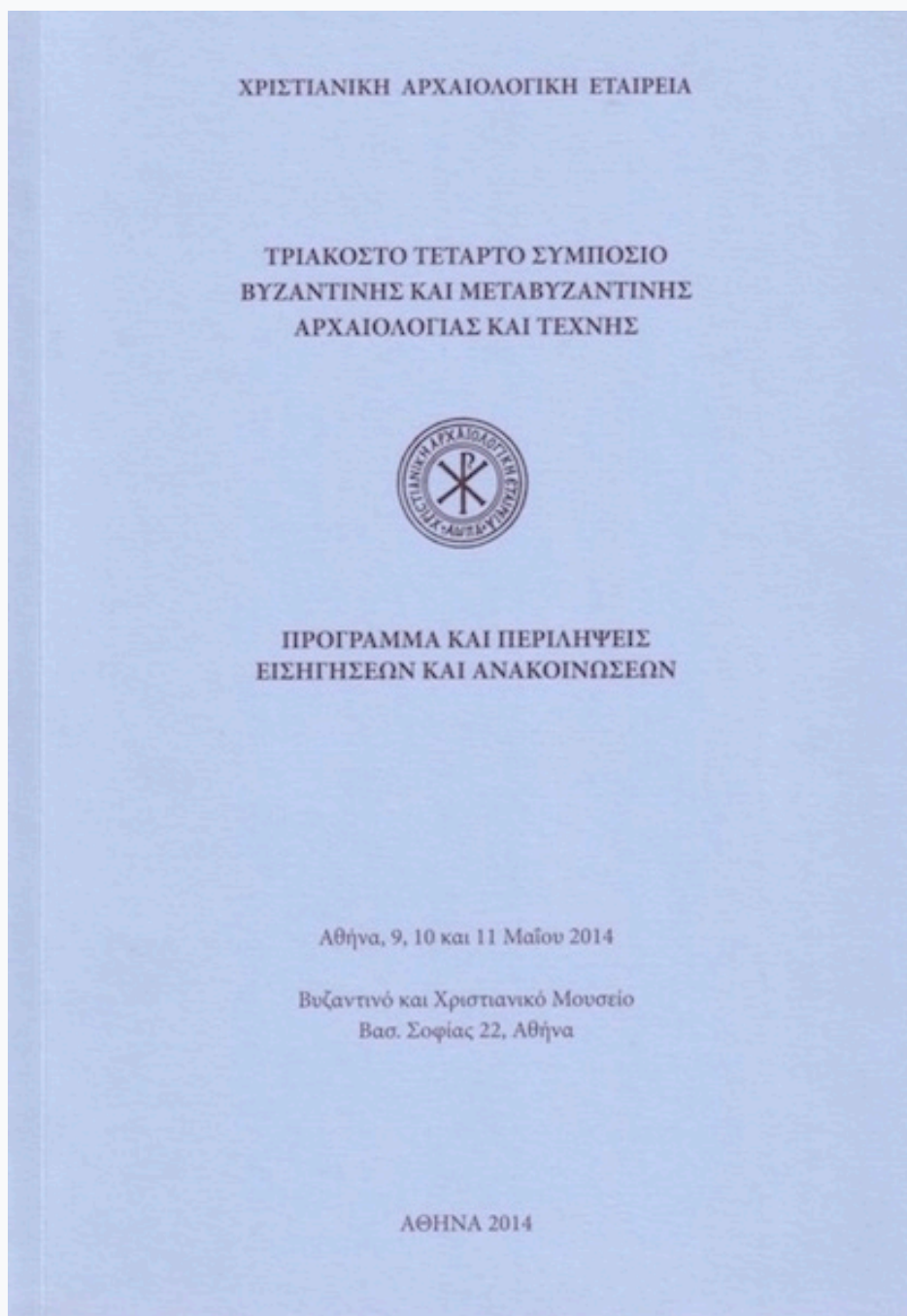

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2014)

Τριακοστό Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2014

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2014

Οργανωτική Επιτροπή

Δημήτριος Αθανασούλης

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

Γεώργιος Πάλλης

Μαρία Παναγιωτίδη

Ευγενία Χαλκιά

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (1 έως 33) είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.epublishing.ekt.gr>.

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Το καθιερωμένο εαρινό συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη συγκαλείται για τριακοστή τέταρτη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία κατά το τριήμερο 9-11 Μαΐου 2014.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα, του συμποσίου είναι: *Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.*

Σε αυτό έχουν προγραμματιστεί δώδεκα εικοσάλεπτες εισηγήσεις.

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής είναι αφιερωμένη στην αρχιτεκτονική, στη γλυπτική και στην τοπογραφία όλων των περιόδων. Η απογευματινή συνεδρία καλύπτεται με ανακοινώσεις σχετικές με τη μνημειακή ζωγραφική και με τις εικόνες όλων των περιόδων καθώς και με θέματα επιγραφικής. Οι συνεδρίες του Σαββάτου είναι αφιερωμένες στο ειδικό θέμα. Η πρωινή συνεδρία της Κυριακής περιλαμβάνει ζητήματα μικροτεχνίας και κεραμικής και η απογευματινή είναι εξολοκλήρου αφιερωμένη στην αρχιτεκτονική και ζωγραφική των χρόνων μετά την Άλωση. Επειδή ο αριθμός των ανακοινώσεων είναι πολύ μεγάλος (69), παρακαλούνται τόσο οι ομιλητές όσο και οι προεδρεύοντες των συνεδριάσεων να τηρούν με **σχολαστική ακρίβεια** το χρόνο παρουσίασης που προβλέπεται από το πρόγραμμα, ώστε να μη χάνεται ο προβλεπόμενος για τις συζητήσεις χρόνος. Στόχος όλων μας είναι, μετά το πέρας των σχετικών παρουσιάσεων, να

δοθεί η ευκαιρία για να προκληθούν γόνιμες συζητήσεις ανάμεσα στους ομιλητές και στο κοινό.

Οι πρωινές συνεδρίες αρχίζουν την Παρασκευή στις 9.20΄, το Σάββατο στις 9.30΄ και την Κυριακή στις 9.30΄, ενώ οι απογευματινές συνεδρίες στις 17.00΄.

Η επιτροπή του συμποσίου αποφάσισε κατεξάίρεση, λόγω της μοναδικής σημασίας των ευρημάτων του κεντρικού πολεοδομικού συγκροτήματος της βυζαντινής Θεσσαλονίκης να ζητήσει από την 9^η ΕΒΑ να παρουσιάσει τα ευρήματα της βυζαντινής Θεσσαλονίκης που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες για την κατασκευή του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου της πόλης στο κοινό της Αθήνας και στα μέλη της ΧΑΕ πριν από τη Γενική Συνέλευση της Κυριακής.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί το Υπουργείο Πολιτισμού το οποίο, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη ενίσχυσε το έργο της, και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη φιλοξενία του.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Παρασκευή, 9 Μαΐου 2014

Πρωινή Συνεδρίαση

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ και ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Προεδρεύουν: Χαράλαμπος Μπούρας και Πλάτων Πετρίδης

9.20 Έναρξη

9.30 Δημήτρης Χατζηλαζάρου: Το διάδημα «δια μαργαριτών και λίθων τιμίων» του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

9.45 Δημήτρης Ασημακόπουλος - Χρυσούλα Μπελέκου: Η Χαλκή Πύλη της Κωνσταντινούπολης στο πλαίσιο της ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής.

10.00 Γιώργος Δελιγιαννάκης: Ο εκχριστιανισμός της νήσου Ικαρίας. Νέα δεδομένα.

10.15 Έλλη Τζαβέλλα: Παρατηρήσεις για τη μορφή και το ρόλο των οικισμών της Αττικής από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα.

10.30 Βασίλειος Κορώσης: Το πρωτοβυζαντινό παρελθόν των Μεγάρων. Ογδόντα χρόνια σιωπηρής παρουσίας, ιστορία της έρευνας και νέα δεδομένα σχετικά με τη γενέθλια πόλη του Βύζαντα.

- 10.45 Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος:** Βουτιάνοι Λακωνίας, εκκλησίες: Η ανασκαφική έρευνα. Π. Η πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση.
- 11.00 Ευάγγελος Αθαν. Παπαθανασίου:** Φρούριον παλαιοχριστιανικής εποχής στις υπώρειες του Ολύμπου.
- 11.15 Μιχάλης Λυχούνας:** Με αφορμή ένα διάτρητο θωράκιο από το συγκρότημα του Οκτάγωνου των Φιλίππων.
- 11.30 Συζήτηση**
- 11.45 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Σταύρος Μαμαλούκος και Βαρβάρα Παπαδοπούλου

- 12.15 Μαρίνα Μυριανθέως-Κουφοπούλου:** Το κτητορικό έργο του Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου («της Κλίμακος»).
- 12.30 Δημήτρης Αθανασούλης:** Νέα στοιχεία για την Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στου Στείρη Κόρφου Κορινθίας.
- 12.45 Σωτήρης Βογιατζής:** Νεώτερα στοιχεία για το καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας. Επιβεβαίωση και απόρριψη θεωριών.
- 13.00 Πλούταρχος Α Θεοχαρίδης:** Ο διώροφος ναός του Τιμίου Προδρόμου στη μονή Ιβήρων. Οικοδομικές φάσεις και γραφική αποκατάσταση.
- 13.15 Νίκος Τσιβίκης – Jamieson C. Donati:** Όταν κοιτάς από ψηλά... μια μεσοβυζαντινή θεματική πρωτεύουσα: Αρχαιολογία και δορυφορική έρευνα στο Αμόριο της Μικράς Ασίας.
- 13.30 Αναστάσιος Τάντσης:** Ο ναός της Κοίμησης στη Νίκαια ξανά: Οι όψιμες μετασκευές.
- 13.45 Πασχάλης Ανδρούδης - Μελπομένη Περδικοπούλου:** Παρατηρήσεις στην υστεροβυζαντινή ορθομαρμάρωση του καθολικού της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη.
- 14.00 Χαραλαμπία Α. Ολυμπίου:** Η χρήση του φυσικού φωτός στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κύπρου.

14.15 Συζήτηση

14.30 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης

Απογευματινή Συνεδρίαση

BYZANTINΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Προεδρεύουν: Αγγελική Κατσιώτη και Βασιλική Φωσκόλου

- 17.00 Μάρκος Γιαννούλης:** *Making of Christian Heroes*. Το παράδειγμα του πατριάρχη Ιωσήφ στην πρωτοβυζαντινή τέχνη.
- 17.15 Ιωάννης Π. Χουλιαράς:** Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας. Πρώτες παρατηρήσεις.
- 17.30 Νίκη Βασιλικού:** Νέα στοιχεία για τις βυζαντινές τοιχογραφίες της Αγίας Άννας Σικίνου.
- 17.45 Σταυρούλα Δαδάκη - Σοφία Καπέτη:** Η παράσταση του Στέφανου Δουσάν στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών.
- 18.00 Νίκος Παπαγεωργίου:** Η παράσταση των αγίων Ιωάσαφ και «Γρηγορίου Παλαμά»(;) στο ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Μια πρόταση επανερμηνείας της.
- 18.15 Αλεξία–Φωτεινή Σταμούλη:** Η ‘έκφραση’ εικόνας του Αγίου Δημητρίου από τον Μακάριο Μακρή – η εικονογραφία του μαρτυρίου του αγίου.
- 18.30 Άννα Παρανού:** Η παράσταση της Πεντηκοστής μέσα στα πλαίσια του βυζαντινού εικονογραφικού προγράμματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις.
- 18.45 Συζήτηση
- 19.00 Διάλειμμα

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ και ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ**Προεδρεύουν:** Παρή Καλαμαρά και Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

- 19.30** **Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος:** Παλαιολόγεια φορητή εικόνα Αποκαθλώσεως από τη Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών.
- 19.45** **Θανάσης Μαΐλης:** Νέα στοιχεία σχετικά με τις προσκυνηματικές εικόνες και τα χτιστά τέμπλα στην Κρήτη. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στα Μεσκλά.
- 20.00** **Κωνσταντίνος Μ. Βαφειάδης:** Ζητήματα μεθόδου και έρευνας της βυζαντινής ζωγραφικής. Η τεκμηρίωση της μορφής.
- 20.15** **Νικόλαος Μαστροχρήστος:** Παρατηρήσεις σε επιτύμβιες επιγραφές της Ρόδου (4ος-7ος αι.).
- 20.30** **Άννα Ι. Λαμπροπούλου:** Επιτύμβια επιγραφή από την Λάρισα του Άργους. Μία νέα προσέγγιση.
- 20.45** **Γεώργιος Βελένης:** Προσθήκες και διορθώσεις σε επιγραφές τριών σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα.
- 21.00** **Συζήτηση**
- 21.15** **Λήξη της απογευματινής Συνεδρίασης**

Σάββατο, 10 Μαΐου 2014**ΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ**

*Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη
βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα.*

*Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη
και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.*

Πρωινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Νανώ Χατζηδάκη και Νικόλαος Γκιολές

- 9.30 Τόνια Κιουσοπούλου:** Η ιστορία του Βυζαντίου κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.
- 9.50 Όλγα Γκράτζιου:** *Βυζαντινή Αρχαιολογία:* η ιστοριογραφική κληρονομιά και οι προκλήσεις της εποχής μας.
- 10.10 Ευγενία Χαλκιά:** Οι Βυζαντινές ανασκαφές στην Ελλάδα. Από τον 20ο στον 21ο αιώνα.
- 10.30 Χαράλαμπος Μπούρας:** Η ιστορία της έρευνας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.
- 10.50 Ελένη-Άννα Χλέπα:** Αναζητώντας την εικόνα του βυζαντίου: Ευρωπαϊκές επιρροές στην αποκατάσταση των βυζαντινών μνημείων στην Ελλάδα.
- 11.10 Αθηνά Χριστοφίδου:** Σκέψεις πάνω στις σύγχρονες αντιλήψεις και μεθόδους αναστήλωσης και αποκατάστασης βυζαντινών μνημείων.
- 11.25 Βαρβάρα Παπαδοπούλου - Έλενα Κατερίνη:** Νέες προσεγγίσεις στην αποκατάσταση και χρήση των μονών στο Νησί της λίμνης των Ιωαννίνων.
- 11.40 Συζήτηση**
- 11.55 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Μαρία Βασιλάκη και Ευγενία Γερούση

- 12.25 Αναστασία Λαζαρίδου:** Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Το χρονικό ενός αιώνα.
- 12.45 Αναστασία Τούρτα:** Βυζαντινά μουσεία και εκθέσεις στην Ελλάδα την τελευταία εκατονταετία, αντιλήψεις και μουσειακές πρακτικές.
- 13.05 Αγαθονίκη Δ. Τσιλιπάκου:** Είκοσι χρόνια από το ταξίδι της επιστροφής. Είκοσι χρόνια Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

- 13.20 Liudmila Khrushkova:** Les collections byzantines dans la reserve de “Chersonèse Taurique”: histoire et traits caractéristiques.
- 13.35 Άγγελος Κοκκαλιάρης:** Μουσειακές εκθέσεις-σταθμοί της βυζαντινής τέχνης και του πολιτισμού στην Ελλάδα: Ζητούμενα και προτάσεις για νέα μοντέλα διαχείρισης.
- 13.50 Παντελής Γ. Φουντάς:** «Θύραθεν» βυζαντινολογήματα τριών ανθρώπων της τέχνης.
- 14.05 Συζήτηση**
- 14.20 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Δημήτρης Αθανασούλης και Γεώργιος Βελένης

- 17.00 Γιάννης Λαμπάκης:** Χαιρετισμός
- 17.05 Σοφία Καλοπίση-Βέρτη:** Αντιφώνηση.
- 17.10 Διονύσης Μουρελάτος:** Ο Γεώργιος Λαμπάκης μεταξύ Βυζαντινής και Χριστιανικής Αρχαιολογίας.
- 17.30 Νικόλας Λ. Φύσσας:** Η αλληλογραφία Γεωργίου Λαμπάκη στο «Αρχείο Οικογενείας Λαμπάκη».
- 17.50 Γεώργιος Δ. Τσιμπούκης:** Το αρχείο επιγραφών του Γεωργίου Λαμπάκη.
- 18.05 Δήμητρα Κωτούλα:** Πόσο ‘μοντέρνο’ μπορεί να είναι το Βυζάντιο; Ο Γεώργιος Λαμπάκης και οι βρετανοί αρχιτέκτονες του αρχείου Byzantine Research Fund.
- 18.20 Νικήτας Πάσσαρης:** Η περιοδεία του Γεωργίου Λαμπάκη στην Αμοργό το έτος 1904.
- 18.35 Μίρκα Παλιούρα:** Ο Γεώργιος Λαμπάκης και η «αποκεφάλισης των αγίων» στα Μέγαρα.

18.50 Πέτρος Κουφόπουλος: Αρχιτεκτονική και διάκοσμος της οικίας του ιδρυτή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας Γ. Λαμπάκη, στην οδό Χάρητος στο Κολωνάκι.

19.05 Συζήτηση

19.20 Διάλειμμα

Προεδρεύουν: Αναστασία Λαζαρίδου και Όλγα Γκράτζιου

19.50 Βασιλική Α. Φωσκόλου: Αναζητώντας το Βυζάντιο στον *Ιστό*.

Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της σχέσης των Βυζαντινών Σπουδών με τις Νέες Τεχνολογίες.

20.10 Πλάτων Πετρίδης: Η ιστορία της έρευνας της βυζαντινής κεραμικής και τα νέα δεδομένα στην επιστήμη της κεραμολογίας.

20.30 Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου: *Ανασκάπτοντας στο σκοτάδι.*

Η προσφορά της αρχαιολογικής έρευνας στη μελέτη της μεταβατικής περιόδου του βυζαντίου.

20.50 Γιώργος Πάλλης: Η επιγραφική των μεσαιωνικών χρόνων στην Ελλάδα και το ζήτημα του Corpus των μνημείων.

21.05 Συζήτηση

21.20 Παρουσίαση του ΔΕ΄ τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ

21.30 Απονομή βραβείου στη μνήμη Τίτου Παπαμαστοράκη

21.40 Δεξίωση

Κυριακή, 11 Μαΐου 2014

Πρωινή Συνεδρίαση

Παρουσίαση αναρτημένων πινακίδων:

9.30 Παναγ. Στ. Κατσαφάδος: Πρόταση μεθόδου υπολογισμού του μεγέθους μεσαιωνικού οικισμού.

Γιώργος Φουστέρης: Προσθήκη στον κατάλογο των βυζαντινών σταυρεπίστεγων ναών: Ο άγιος Νικόλαος στις Μάλλες Ιεράπετρας.

Γιάννης Γ. Σπανός: Η συντήρηση των τοιχογραφιών του καθολικού της Ιεράς Μονής Φανερωμένης Σαλαμίνας

ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ και ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Προεδρεύουν: Βικτωρία Κέπετζη και Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου

10.15 Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας: Ορειχάλκινα ευρήματα από το Ιερό της βασιλικής κάτω από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης.

10.30 Πέτρος Καψούδας – Χρήστος Χειλάς: Ορειχάλκινος πετεινός από τη μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος.

10.45 Πρόδρομος Παπανικολάου: Αποτυπώσεις της εξουσίας. Προτομές επάρχων σε ενσφράγιστους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς.

11.00 Νικόλαος Βασιλάκης: Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος–18ος αι.).

11.15 Συζήτηση

11.30 Δέσποινα Μακροπούλου: Τα ευρήματα της βυζαντινής Θεσσαλονίκης που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες για την κατασκευή του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου της πόλης.

12.00 Διάλειμμα

- 12.30** Ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
Εκθέσεις πεπραγμένων 2013: α) του Διοικητικού Συμβουλίου και β) της Εξελεγκτικής Επιτροπής Οικονομικής διαχείρισης
 Συζήτηση

Απογευματινή Συνεδρίαση

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Μιλτιάδης Πολυβίου και Πέτρος Κουφόπουλος

- 17.00** **Αστέριος Στεφάνου:** Επί τα ίχνη της Μονής του Θεσσαλονικέως του Αγίου Όρους.
- 17.15** **Αφροδίτη Α. Πασαλή:** Το καθολικό της μονής Ταξιαρχών στη Νεράιδα Στυλίδας.
- 17.30** **Γιάννης Καρατζόγλου:** Νέες παρατηρήσεις στους ναούς της Μ. Οσίου Σεραφείμ Δομπού.
- 17.45** **Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα:** Το χαμένο οθωμανικό «τέμενος της αγοράς» στην Αρκαδία-Κυπαρισσία της Μεσσηνίας.
- 18.00** Συζήτηση
- 18.15** Διάλειμμα

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Μαρία Κωνσταντουδάκη και Μαρία Καζανάκη

- 18.45** **Στέλλα Frigerio-Zένιου:** Χρονολόγηση έργων του 16ου αιώνα στην Κύπρο.

- 19.00 Νάνση Δηλέ:** Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Λογκανίκο Λακωνίας. Αναχρονολόγηση του β' στρώματος τοιχογράφησης.
- 19.15 Kido Masako:** Η εικονογραφική μελέτη των τοιχογραφιών του ναού της ιεράς μονής Παναγίας Φανερωμένης Σαλαμίνας σύμφωνα με τα νέα δεδομένα μετά τις εργασίες συντήρησης.
- 19.30 Ευτυχία Γεωργούλια:** Ο Άδης σε παραστάσεις της Ανάστασης στη μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική. Εικονογραφικοί νεωτερισμοί.
- 19.45 Στυλιανή Καλεντάκη:** Οι φορητές εικόνες της Γκουβερνιώτισσας (τέλη 16ου αι.–1856) στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
- 20.00 Συζήτηση**
- 20.15 Λήξη του 34ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟΥ ΣΤΕΙΡΗ ΚΟΡΦΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ο μεσοβυζαντινός ναός της Παναγίας στου Στείρη Κορινθίας είναι γνωστός στην βιβλιογραφία ήδη από την δημοσίευση του Α. Ορλάνδου στο ABME του 1935. Τα έργα αποκατάστασης που εκτελούνται από την 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, προσφέρουν νέα δεδομένα στην αρχαιολογική αξιολόγηση του μνημείου και ιδιαίτερα της αρχιτεκτονικής του.

Όπως προκύπτει από τα διάσπαρτα σωζόμενα ερειπωμένα κτήρια που εντοπίζονται πέριξ του ναού, η Παναγία ήταν καθολικό μονής. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος. Στις στενές πλευρές του σταυρεπίστεγου νάρθηκα είναι διευθετημένα αρκοσόλια.

Τα παράθυρα είναι μονόλοβα, ενώ τα δίλοβα και το ένα τρίλοβο στην αψίδα ανήκουν στον τύπο της «ελεύθερης τοξοστοιχίας». Τα παράθυρα ανοίγονται αποκλειστικά στα άκρα των σκελών του σταυρικού πυρήνα και στις αντίστοιχες θέσεις ψηλότερα στο τύμπανο του τρούλλου, τονίζοντας τους δύο κεντρικούς άξονες του κτίσματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση των τυμπάνων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού που διατρυπώνται από διπλή, καθ' ύψος, σειρά παραθύρων. Στο αέτωμα ανοίγεται ένα μονόλοβο και ακριβώς από κάτω ένα μεγάλο, υψίκορμο, δίλοβο παράθυρο. Το δίλοβο της βόρειας πλευράς υπερβαίνει σε ύψος τα 2,5μ. Η συγκεκριμένη διάταξη, η οποία δημιουργεί ένα σχεδόν διάτρητο τύμπανο, δεν είναι συνηθισμένη στα ελλαδικά μεσοβυζαντινά μνημεία αυτής της κλίμακας, αφού απαντά συνήθως σε πολύ μεγαλύτερα κτήρια αυτής της περιόδου. Ιδιαίτερη είναι και η διαμόρφωση του τρίλοβου παραθύρου της

αψίδας, το οποίο δεν ακολουθεί τις αναλογίες των παραδειγμάτων της εποχής, δημιουργώντας ασυνήθιστα μακρόστενους λοβούς.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού είναι λιτός. Οδοντωτά γείσα περιέτρεχαν τα μέτωπα των κεραμοσκεπών. Επίσης, οδοντωτές ταινίες περιβάλλουν τα τόξα των παραθύρων και της εισόδου. Στο παράθυρο της αψίδας η περιβάλλουσα οδοντωτή σχηματίζει γείσο, ενώ οι οριζόντιες άκρες της εκτείνονται στις πλάγιες όψεις της αψίδας και πατούν πάνω σε οδοντωτή ταινία. Λίγα εκφυλισμένα ψευδοκουφικά κοσμημάταμορφής αντωπών 2 κοσμούν το βόρειο και δυτικό αέτωμα εκατέρωθεν των παραθύρων.

Στον τρούλλο, η καθαίρεση των επιχρισμάτων αποκάλυψε μια πρωτότυπη σύνθεση. Το οκταγωνικό τύμπανο είναι κατασκευασμένο με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Στο μέσον των τεσσάρων πλευρών πάνω από τα σκέλη του σταυρού ανοίγεται από ένα μονόλοβο παράθυρο, ενώ στις άλλες τέσσερις ήταν διευθετημένα ψευδοπαράθυρα. Ανοίγματα και ψευδοπαράθυρα διαμορφώνονται με πλίνθινο τόξο που περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Πάνω από τους γωνιακούς ημικιονίσκους με τα επιθήματα εκκινούν λίθινα διβαθμιδωτά τοξωτά γείσα, με εξαίρεση το βόρειο και το νοτιοανατολικό που είναι απλά βαθμιδωτά. Τα γείσα υπερυψώνονται επιτρέποντας το σχηματισμό μεγάλων τυμπάνων πάνω από τα παράθυρα και ψευδοπαράθυρα, τα οποία καλύπτουν μεγάλο τμήμα της ράχης του ημισφαιρικού θόλου. Οι επιφάνειες αυτές έφεραν αβακωτό επενδυτικό διάκοσμο με εξαίρεση τα ακόσμητα τύμπανα στις τρεις βόρειες πλευρές του τρούλλου.

Με τις εργασίες αποκαλύφθηκε το βυζαντινό μαρμαροθετημένο δάπεδο. Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού είναι αρχαία και παλαιοχριστιανικά *spolia*. Το μαρμάρινο τέμπλο διατηρείται εν μέρει κατά χώραν, καλυμμένο από μεταβυζαντινές τοιχογραφίες.

Τα νέα στοιχεία υποδεικνύουν όψιμη χρονολόγηση του μνημείου στην μεσοβυζαντινή περίοδο, καθιστώντας το ένα από τα τελευταία παραδείγματα της συγκεκριμένης τυπολογικής παραλλαγής, μαζί με τον πλησιόχωρο ναό του Αγίου Ανδρέα στο Λουτράκι.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΦΟΡΗΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΕΩΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Στο καθολικό της ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών εκτίθεται σε προσκυνητάρι εικόνα της Αποκαθηλώσεως (0,66x0,90 εκατ.), η οποία αποτελεί την πίσω όψη αμφιπρόσωπης εικόνας, με θέμα στην κύρια όψη την Παναγία Οδηγήτρια. Ο Χριστός εικονίζεται με το σώμα του να διαγράφει έντονο τόξο. Η Παναγία αποδίδεται με έκφραση συγκρατημένης θλίψης και πόνου, να δέχεται στην αγκαλιά της το νεκρό σώμα του Χριστού. Πάνω σε υποπόδιο είναι ανεβασμένος ο Ιωσήφ, γυρισμένος με τα νώτα του στην κάθετη κεραία του σταυρού. Ο Ιωάννης παρακολουθεί με έκφραση απορίας και θλίψης τα τελούμενα. Στη βάση του σταυρού ο Νικόδημος, με έντονη κλίση του σώματός του, αφαιρεί με τανάλια τα καρφιά από τα πόδια του Χριστού. Η Μαρία Μαγδαληνή ενδεδυμένη με λαδοπράσινο χιτώνα στέκεται κάτω από το σταυρό και παρακολουθεί με βουβό σπαραγμό τα συμβαίνοντα. Δύο ιπτάμενες αγγελικές μορφές εικονίζονται πάνω από την οριζόντια κεραία του σταυρού.

Ο εικονογραφικός τύπος της εικόνας της Αποκαθηλώσεως γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά την Παλαιολόγεια περίοδο του 13ου και 14ου αιώνα, όπως απαντά στις τοιχογραφίες στη Mileševa (περίπου 1220), στο Πρωτάτο (περίπου 1290), στην Περίβλεπτο της Αχρίδας (1295), στο Staro Nagoričino (1317-18), στη Gracanica (1321) και στις εικόνες των Βρυξελλών (τέλος 13ου αιώνα), του Βυζαντινού Μουσείου του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ στη Λευκωσία (δεύτερο μισό 14ου αιώνα), της Μονής Βατοπαιδίου (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), στην εικόνα επίσης με την Παναγία Βρεφοκρατούσα, αγίους και Χριστολογικές σκηνές του Μουσείου Μπενάκη (γύρω στο

1500) καθώς και στο Δίπτυχο με την Παναγία Οδηγήτρια και την Αποκαθήλωση της Μονής Σινά (αρχές 15ου αιώνα).

Από τεχνοτροπική άποψη οι μορφές είναι ραδινές και εύκαμπτες, με ψηλές αναλογίες, κλειστά περιγράμματα, αυτάρκεια στη σύνθεση και ρυθμική αμοιβαιότητα στάσεων και κινήσεων, σε ένα ισόρροπο και συμμετρικό συνθετικό σχήμα. Από τεχνική άποψη τα πρόσωπα όλων των μορφών αποδίδονται ζωγραφικά, εύσαρκα και αρμονικά πλασμένα, με λαδοπράσινο προπλασμό, πάνω στον οποίο απλώνεται μαλακά διαβαθμισμένη η ερυθροκάστανη ώχρα της σάρκας, που σκιάζει τα μάτια με τριγωνικούς ασκούς. Η τεχνική αυτή ανάγεται σε τρόπους της Παλαιολόγειας ζωγραφικής του 13ου αιώνα. Ο συγκρατημένος πόνος στον τρόπο αποδόσεως του προσώπου, χωρίς τη δραματική ένταση στην έκφραση, που κορυφώνεται στο σύμπλεγμα του Χριστού με την Παναγία και τον Ιωσήφ, και η πτυχολογία των ενδυμάτων, που αποδίδεται σφιχτή και χυτή στο σώμα, με ευθύγραμμες και γωνιώδεις απολήξεις, που ακολουθούν την ευκαμψία του σώματος και υποδηλώνουν τον όγκο που καλύπτουν, θυμίζουν ανάλογους τρόπους, που αναγνωρίζονται στην εικόνα της Μονής Βατοπαιδίου.

Η εικονογραφική και τυπολογική συγγένεια της Αποκαθηλώσεως της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών ταυτίζεται με την αντίστοιχη τοιχογραφία του Πρωτάτου και με την φορητή εικόνα της Μονής Βατοπαιδίου. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η εικόνα αποτελεί ηγεμονικό αφιέρωμα της βασίλισσας Ελένης της Σερβίας προς τη Μονή Τιμίου Προδρόμου και δείγμα εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας σημαντικού βυζαντινού ζωγραφικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης, που ακμάζει το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, συνηγορούν να την χρονολογήσουμε γύρω στα 1371-1375.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ - ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ ΠΕΡΔΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Το καθολικό της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη είναι ένας μεσοβυζαντινός ναός που έλαβε την τελική του μορφή την περίοδο 1315-1321. Τότε, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, Μέγας Λογοθέτης του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ανέλαβε την ανακαίνιση και τη διακόσμηση του: διατηρήθηκε ο αρχικός πυρήνας του ναού και ξανακτίστηκε ο εσωνάρθηκός του. Επιπλέον προστέθηκε στα δυτικά εξωνάρθηκας και στα νότια παρεκκλήσιο, ενώ στη βόρεια πλευρά διαμορφώθηκε υπερώο. Το καθολικό κοσμήθηκε εκτός από ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, με πολύχρωμα μαρμάρινα δάπεδα και εντοίχιες ορθομαρμαρώσεις στον κυρίως ναό. Περιγραφές της ορθομαρμάρωσης έγιναν από τους P. Underwood και R. Ousterhout, οι οποίοι επιβεβαίωσαν ότι αυτή η επένδυση δεν είναι η αρχική μεσοβυζαντινή, καθώς οι τοίχοι στο εσωτερικό του κυρίως ναού ήταν άλλοτε τοιχογραφημένοι. Παρά την έρευνα των δύο μελετητών, της προσοχής τους διέλαθαν ορισμένα δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία σε ορισμένες πλάκες ορθομαρμάρωσης, που κατά την άποψή μας χρήζουν ιδιαίτερης ερμηνείας.

Παρουσιάζουμε λοιπόν τις παρατηρήσεις μας στις πλάκες της κατώτερης ζώνης (ύψος 1,30 μ. και πλάτος 0,14 - 0,36 εκ.) της ορθομαρμάρωσης. Εντοπίσαμε λοιπόν, στις πλάκες του δυτικού τοίχου και των δυτικών μετώπων του ΒΔ και ΝΔ πεσσού, σε αυτές του βόρειου τοίχου και των βόρειων μετώπων του ΒΔ και ΒΑ πεσσού και λιγότερο σε αυτές της νότιας πλευράς, κυκλικές οπές (διάμετρος 1-1,5 εκ.) σε ένα ορισμένο ύψος από το δάπεδο και σε διαφορετική

μεταξύ τους διάταξη. Οι σχηματισμοί των οπών, με μέσο ύψος και μήκος 10 εκ., δημιουργούν σταυρό, τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα και ενίοτε δύο ή τρεις παραλλαγές ενός πολυγωνικού σχήματος με έξι ή επτά οπές. Οι οπές πρέπει να προορίζονται για την τοποθέτηση και στερέωση επίθετων μεταλλικών σταυρών, ή εικονιδίων ή διαφόρων αφιερωμάτων. Η πρακτική αυτή (συνήθως με ένθετους σταυρούς) εφαρμόστηκε σε κίονες ναών ήδη από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όμως είναι η πρώτη φορά που τη συναντούμε σε ορθομαρμάρωση. Ας σημειωθεί ότι στις πέντε κεντρικές πλάκες του δυτικού μετώπου του ΒΔ κτιστού πεσσού του καθολικού μας υπάρχουν, εγχάρακτα τα κεφαλαία γράμματα Α Β Γ Δ Ε, έργο οπωσδήποτε βυζαντινών χρόνων. Οι υπόλοιποι τοίχοι του κυρίως ναού που είναι μαρμαρεπενδυμένοι δεν φέρουν οπές. Αυτό είναι λογικό, γιατί από το στυλοβάτη του τέμπλου προς το εσωτερικό του Ιερού δεν ήταν δυνατόν να έχουν τοποθετηθεί επίθετα μεταλλικά στοιχεία.

Η ύπαρξη αυτών των επίθετων ελασμάτων- εικονιδίων, σταυρών και άλλων αφιερωμάτων στο καθολικό της Χώρας θα μπορούσε να συνδυαστεί με τον χορηγό Θεόδωρο Μετοχίτη και την οικογένειά του, ίσως και με τις ταφές μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στον εξωνάρθηκα. Τεχνικά ζητήματα εγείρονται από τον τρόπο χάραξης των οπών στις πλάκες χωρίς φθορές και από τον τρόπο τοποθέτησης των αφιερωμάτων.

Στην οθωμανική περίοδο αλλαγές πραγματοποιήθηκαν στα ανώτερα στρώματα της ορθομαρμάρωσης, με χρήση καρφιών και φθορές. Στο χώρο του Ιερού Βήματος, αφού αφαιρέθηκε το μαρμάρινο τέμπλο, δημιουργήθηκε μια κόγχη προσευχής (μιχράμπ), καθώς ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί στα χρόνια του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512). Η πολυγωνική αυτή κόγχη επενδύθηκε με πράσινες πλάκες μαρμάρου που πάρθηκαν από άλλα σημεία της ορθομαρμάρωσης του καθολικού.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΟΡΕΙΧΑΛΚΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σε σωστική ανασκαφή του 1963 ανατολικά της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τμήμα της ημικυκλικής αψίδας του Ιερού Βήματος της πεντάκλιτης βασιλικής του 5^{ου} πιθανώς αιώνα, που προϋπήρχε στο σημείο αυτό. Στις επιχώσεις ενός μικρού χώρου στο κέντρο της αψίδας, μαζί με μαρμάρινα θωράκια, οστρέινα στοιχεία ενθετικού διακόσμου των τοίχων του ναού, οστέινες γραφίδα και περόνη και γυάλινες λυχνίες, αποκαλύφθηκαν και ορειχάλκινα αντικείμενα του διακόσμου του ιερού του ναού. Αυτά αποτελούν σημαντικά δείγματα της μεταλλοτεχνίας της παλαιοχριστιανικής Θεσσαλονίκης, που προσθέτουν στοιχεία σχετικά με τη διαμόρφωση του χώρου του Ιερού και τα οποία έχουν παραμείνει ασχολίαστα μέχρι τώρα.

Το πρώτο εύρημα αποτελεί σφυρήλατο ορειχάλκινο σταυρόσχημο πολυκάνδηλο (ύψ. 51 εκ., πλ. 33 εκ.) με οκτώ αρχικώς δακτυλίους ανάρτησης λυχνιών κατανεμημένους από τέσσερις στις κεραιές του. Θραύσματα τριών από τις γυάλινες λυχνίες εντοπίστηκαν στο ίδιο σημείο. Το πολυκάνδηλο αυτό πιθανώς ήταν τοποθετημένο πίσω ή πάνω από την Αγία Τράπεζα, ενδεχομένως κάτω από τοξωτό κιβώριο, όπως πχ στον Άγιο Πέτρο στη Ρώμη. Είναι εξίσου πιθανό να ήταν τοποθετημένο υψηλότερα, ίσως στο φράγμα πρεσβυτερίου, με τρόπο αντίστοιχο με αργυρά ανάλογα από την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη.

Το σημαντικότερο ίσως εύρημα της ανασκαφής εκείνης αποτελεί ένα χυτό ορειχάλκινο, επιχρυσωμένο διακοσμητικό τόξο. Το πλάτος του είναι 20 εκ., ενώ το σωζόμενο ύψος του 75 εκ. Το κατά τα φαι-

νόμενα υπερυψωμένο ημικυκλικό τόξο υπολογίζεται ότι είχε ύψος περίπου 97 εκ. και η χορδή του άγγιζε τα 130 εκ. Κοσμείται από κληματίδα που εκφύεται από κάνθαρο και ελισσόμενη σχηματίζει κυκλικά μετάλλια μέσα στα οποία εναλλάξ αποδίδεται τσαμπί σταφυλιών και αμπελόφυλλο. Στο τόξο διατηρείται μέρος αναθηματικής επιγραφής ANEΘΕΤΟ †. Είναι πιθανόν να ήταν τοποθετημένο στην κεντρική είσοδο του φράγματος του πρεσβυτερίου, πάνω από την οποία πιθανώς να βρισκόταν αναρτημένο και το σταυρόχημο πολυκάνδηλο. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανότερο, λόγω του σχετικά μικρού μεγέθους του, να ήταν προσαρτημένο στην μία από τις τέσσερις όψεις κάποιου ξύλινου τοξωτού επίπλου, όπως πχ ένα κιβώριο πάνω από κάποια λειψανοθήκη ή από την Αγία Τράπεζα, στην οποία ενδεχομένως να βρισκόταν προσαρτημένο και το σταυρόσχημο πολυκάνδηλο. Στοιχεία της διαμόρφωσης της επιφάνειας έδρασής του επιτρέπει ακόμη να πιθανολογηθεί ότι αυτό στηριζόταν πάνω σε μετάλλινους ή επενδυμένους με μέταλλο πεσσίσκους με πεσσόκρανα, διαμορφώνοντας μια εικόνα για το κιβώριο της υπόθεσής μας πολύ συγγενή προς το «μικρό» τόξο του γαλεριανού ανακτόρου, που φαίνεται ότι αποτελούσε και το άμεσο πρότυπό του, ή ακόμη το μαρμάρινο τόξο του 6^{ου} αιώνα από τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΜΠΕΛΕΚΟΥ**Η ΧΑΛΚΗ ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ**

Η θέση της Χαλκής Πύλης στην Ιστορία της Αρχιτεκτονικής παραμένει αινιγματική, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα περισσότερα κτίρια του Μεγάλου Παλατίου των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Η ολοκληρωτική εξαφάνιση των σχετικών υλικών καταλοίπων σε συνδυασμό με τις περιορισμένες πληροφορίες των γραπτών πηγών δυσχεραίνουν την εμβάθυνση σε αρχιτεκτονικά ζητήματα.

Ευτυχί εξαίρεση αποτελεί η ιουστινιάνεια φάση της Χαλκής Πύλης, για την οποία μας έχει παραδοθεί λεπτομερής περιγραφή από τον Προκόπιο στο έργο του, *Περί Κτισμάτων*. Με βάση εκείνη την έκφραση έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις αποκατάστασης από κορυφαίους μελετητές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Προσεκτική ανάγνωση του κειμένου αποκαλύπτει ότι οι προταθείσες ερμηνείες περιορίζονται στην απόδοση των βασικών γραμμών της κάτοψης, ενώ υποβαθμίζουν σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με τη δομή, τον διάκοσμο και το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου. Επιπλέον, δεν έχουν επιχειρηθεί συγκρίσεις με κτίρια εντός της βυζαντινής επικράτειας, καταλήγοντας έτσι σε παραπλανητικά αποτελέσματα σχετικά με τα πρότυπα της σύνθεσης αλλά και τη σημασία της ίδιας ως πιθανό πρότυπο για τους μεταγενέστερους.

Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα προτείνει η παρούσα μελέτη. Παραβάλλοντας τις πληροφορίες του Προκόπιου με υφιστάμενα αυτοκρατορικά κτίρια της εποχής του Ιουστινιανού επιχειρείται προσέγγιση του αρχιτεκτονικού τύπου, των κατασκευαστικών μεθόδων και των επιμέρους αρχιτεκτονικών μορφών της Χαλκής Πύλης. Έμφαση δίνεται στον τύπο της κάτοψης, στη μέθοδο υποστύλωσης,

στο σύστημα της θολοδομίας και στο είδος της χάραξης. Οι παρατηρούμενες αναδρομές σε εξεζητημένα πρότυπα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής παράδοσης συσχετίζονται με την πολιτική προπαγάνδα της εποχής, υπόθεση που ενισχύεται και από το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του μνημείου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΕΙΣΗΓΜΕΝΗ ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ (13ος - 18ος ΑΙ.)

Η εύρεση σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων της Άνω Πόλης της Πάτρας αντιπροσωπευτικών τύπων κεραμικών αγγείων κατασκευασμένων στην Ιταλία, αποδεικνύει τη διείσδυση ιταλικών προϊόντων μέσω της έντονης εμπορικής δραστηριότητας την εποχή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ως αποτελέσματος της υπαγωγής του στο Βασίλειο της Νεάπολης με τη συνθήκη του Viterbo (1267). Οι επαφές με τη Δύση συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το είδος και οι κατηγορίες των αγγείων αντιπροσωπεύουν παραγωγές εργαστηρίων τόσο της Νότιας και της Κεντρικής όσο και της Βόρειας Ιταλίας και χρονολογούνται από το 13ο έως το 18ο αι. Οι ίδιες κατηγορίες κεραμικής κατά την προαναφερθείσα χρονική περίοδο είναι κοινές στην Κόρινθο, στο Ναύπλιο, στο Άργος, στη Γλαρέντζα και στο Κάστρο Χλεμούτσι, στοιχείο που υποδηλώνει ότι οι περιοχές αυτές εντάσσονταν στο ενιαίο δίκτυο επικοινωνίας με τους Λατίνους εμπόρους. Αρχικά οι εισαγωγές θα κάλυπταν τις ανάγκες των δυτικών εποίκων, σταδιακά όμως η δημοτικότητα των προϊόντων αυξήθηκε με αποτέλεσμα να χρησιμοποιούνται και από τον εγχώριο πληθυσμό.

Από τις κατηγορίες κεραμικής, που παράγονταν μαζικά σε αρκετές περιοχές της Ιταλικής χερσονήσου και διακινούνταν στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, εντυπωσιακότερη είναι εκείνη των εφυσωμένων επιτραπέζιων αγγείων, μεγάλο μέρος των οποίων φέρει πλούσια γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Μαζί με την εφυσωμένη εισήχθη στην Πάτρα και μη εφυσωμένη κεραμική, στην οποία εντάσσεται η κατηγορία *matt-painted*.

Το υλικό περιλαμβάνει κυρίως αγγεία κλειστού σχήματος, ενώ αρκετά περιορισμένος είναι ο αριθμός των αγγείων ανοικτού σχήματος. Η μακροσκοπική παρατήρηση του πηλού (*fabric*) υποδηλώνει την

προέλευσή τους από πολλά κέντρα παραγωγής. Οι βάσεις είναι συνήθως δισκοειδείς, τα τοιχώματα απιόσχημα ή ημισφαιρικά, ενώ τα χείλη συχνά οριζόντια, πεπλατυσμένα. Ψηλή βάση με πόδι απαντάται στις κατηγορίες με μεταλλικές ανταύγειες (metallic ware) και ύστερη μαγιόλικα (late maiolica). Ως προς τη διακόσμηση η γραπτή γεωμετρική είναι αυτή που χαρακτηρίζει τις πρωιμότερες κατηγορίες, όπως την κεραμική με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος (matt-painted) και την αρχαϊκή μαγιόλικα (maiolica arcaica). Αρκετά κοινά είναι και τα φυτικά διακοσμητικά θέματα, τα οποία αποδίδονται λιγότερο ή περισσότερο σχηματοποιημένα. Ανθρώπινες μορφές δεν απαντούν, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο πλούτος σε θέματα ζωικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατηγορία κανατιών με κεντρικό διακοσμητικό θέμα στην κύρια όψη τους εντός μεταλλίου με κλιμακωτό πλαίσιο (ladder medallion jugs), που ανήκουν στο μεταβατικό τύπο της κεραμικής αυτής από τη μεσαιωνική στην αναγεννησιακή μαγιόλικα. Συνδυασμός γεωμετρικού και φυτικού διακόσμου υπάρχει στην πολύχρωμη (Italian polychrome ware) και στην έγχρωμη εγχάρακτη κεραμική (coloured sgraffito ware). Με λίγα παραδείγματα αντιπροσωπεύεται κεραμική με μονόχρωμη καστανή έως καστανοκίτρινη εφυάλωση (brown glazed monochrome ware) σε αγγεία ανοικτού σχήματος, καθώς και κεραμική με πράσινο γραπτό γεωμετρικό διάκοσμο πάνω σε λευκή εφυάλωση (green painted ware). Με περισσότερη προσοχή στη λεπτομέρεια αποδίδονται τα φυτικά θέματα στην ύστερη μαγιόλικα του 18ου αι.

Τα λιμάνια της Πάτρας και της Γλαρέντζας πρέπει να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και διατήρηση των επαφών με τη Δύση. Σε αυτό συνέβαλε και η εγγύτητα με τα Ιόνια νησιά, τα οποία τελούσαν υπό Δυτική κατοχή από το 13ο έως το 19ο αι. Ωστόσο από τα δείγματα που μελετήθηκαν διαπιστώνεται ότι οι επαφές συρρικνώνονται από το 17ο αι. και μετά, καθώς η πλειονότητα της εισηγμένης Ιταλικής κεραμικής στην Πάτρα χρονολογείται από το 13ο έως το 16ο αι.

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΣΙΚΙΝΟΥ

Ο καμαροσκέπαστος ναΐσκος της Αγίας Άννας, με εξέχουσα ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά, βρίσκεται δίπλα στον εντυπωσιακό ναό της Επισκοπής στην νοτιοδυτική πλευρά της Σικίνου και εντάσσεται στο ομώνυμο μοναστηριακό συγκρότημα.

Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες από τις οποίες έχουν διασωθεί αποσπασματικά ο διάκοσμος του ιερού, τα προκαταρκτικά σχέδια διαφορετικών παραστάσεων στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού, η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου στο αρκοσόλιο στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, και η Παναγία Βρεφοκρατούσα σε αβαθή τοξωτή εσοχή στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Η αείμνηστη Αγγελική Μητσάνη είχε διακρίνει τρεις τουλάχιστον διαφορετικές χρονολογικές φάσεις των τοιχογραφιών. Κατά την άποψή της η Κοίμηση της Θεοτόκου ανάγεται στις αρχές του 14ου αιώνα, ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ιερού μετά το 1351, ενώ η Παναγία Βρεφοκρατούσα είναι μεταγενέστερη. Τέλος για τα προκαταρκτικά σχέδια δεν προέβη στη χρονολόγησή τους, αφού τότε ήταν δυσδιάκριτα και καλυμμένα από άλατα και μικροοργανισμούς.

Από τις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «*Μοναστηριακό συγκρότημα Επισκοπής Σικίνου-Αποκατάσταση κελιών και συντήρηση τοιχογραφιών της Αγίας Άννας*» ενταγμένου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης και Νήσων Αιγαίου της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου 2007 - 2013, ήλθαν στο φως νέα στοιχεία για τις φάσεις διακόσμησης, το εικονογραφικό πρόγραμμα, την εικονογραφία και τη τεχνική του τοιχογραφικού διακόσμου.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας παριστάνεται τρίμορφη Δέηση, θέμα που απαντάται στην ίδια θέση σε μικρούς καμαροσκέπαστους ναούς στις Κυκλάδες, ειδικότερα στη Νάξο όπου σώζονται τα περισσότερα τοιχογραφημένα μνημεία, στη Κρήτη και αλλού. Στη Σίκινο απαντάται επίσης στο ναό του Αγίου Στεφάνου. Στη παράσταση της Αγίας Άννας ο Χριστός, σε κυανό βάθος, απεικονίζεται σε προτομή με την συνηθισμένη στις Κυκλάδες προσωνυμία ο Φωτοδότης.

Χαμηλότερα στον ημικύλινδρο απεικονίζεται η παράσταση του Μελισσιού, με κεντρικό άξονα αγία Τράπεζα καλυμμένη με ενδυτή, πάνω στην οποία απεικονίζονται ο δίσκος με αστερίσκο και το ποτήριο με κάλυμμα. Τη σύνθεση συμπληρώνουν δύο εξαπτέρυγα και τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, εκ των οποίων οι τρεις μετωπικοί.

Στο μέτωπό της αψίδας απεικονίζεται το Ιερό Μανδήλιον πλαισιωμένο από δύο προφητάνακτες, στο γνωστό από το 12ο αιώνα εικονογραφικό τύπο, με τη μορφή του Χριστού σε μετάλλιο στο κέντρο τεντωμένου υφάσματος που φέρει κρόσια στις παρυφές. Κάτω από τους προφητάνακτες η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, διαχωρίζεται από αυτούς με πλατιά κόκκινη ταινία, δηλώνοντας την ένταξή τους στη παράσταση του Μανδηλίου.

Από τον υπόλοιπο διάκοσμο του ιερού διακρίνονται τμήματα της παράστασης μετωπικού ιεράρχη και οι τρεις Παίδες εν Καμίνω.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου, που παριστάνεται σε αρκοσόλιο στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ακολουθεί το γνωστό από τον 11ο αιώνα εικονογραφικό σχήμα, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάκοσμος των πλάγιων τοίχων του κυρίως ναού που συνίσταται σε προκαταρκτικά σχέδια διαφορετικών παραστάσεων, με κόκκινο και μαύρο χρώμα, που αποτελούν τεκμήρια για τα στάδια και τη τεχνική της τοιχογράφησης του ναού και συμβάλλουν στην έρευνα για τη βυζαντινή ζωγραφική γενικότερα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ

**ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΥ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ. Η ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ**

Η τεκμηρίωση της μορφής κρίνεται ως ένα από τα πλέον σημαντικά και αναγκαία «εργαλεία» έρευνας της βυζαντινής, και όχι μόνον, τέχνης. Τούτη δε αφορά τόσο στην καταγραφή και διερεύνηση του συστήματος δόμησης του εικαστικού έργου όσο και στην τεχνοτροπία. Την αναγκαιότητα χρήσης του εργαλείου αυτού καθιστά προφανή η πλειονότητα των σωζόμενων καλλιτεχνικών έργων του Βυζαντίου, τα οποία δεν συνοδεύονται από (γραπτές) μαρτυρίες, είτε για το χρόνο κατασκευής είτε για την προέλευση είτε για την πατρότητά τους.

Από τον καιρό, μάλιστα, του πρωτεργάτη της βυζαντινής Αρχαιολογίας, Γεωργίου Λαμπάκη έχει βαθμιαία υιοθετηθεί συγκεκριμένη ατραπός διερεύνησης και κατανόησης της τεχνοτροπίας των βυζαντινών έργων ζωγραφικής, η οποία εκφράζεται σε πλήθος μελετών και Διατριβών, χωρίς ενστάσεις από την πλευρά των ερευνητών, αναφορικά με την εγκυρότητα ή την επάρκειά της.

Η εν λόγω ερευνητική ατραπός θεμελιώνεται πρωτίστως στη λογική της *ομοιότητας*: οτιδήποτε μοιάζει με κάτι άλλο, θεωρείται σύγχρονο αυτού και της αυτής εικαστικής προέλευσης ή και πατρότητας. Αλλά, τι προσδιορίζει την ομοιότητα και πώς βεβαιώνεται αυτή; Ποιά είναι τα κριτήρια ανάδειξης της στιλιστικής ταυτότητας, όταν είναι γνωστό πως ο εκάστοτε κατάλογός τους και το συναφές σύστημα ανάλυσης της μορφής αποτελεί προέκταση των κυρίαρχων καλαισθητικών συμβάσεων και αντιλήψεων κάθε εποχής; Και είναι η σχετικότητα αυτή που καθιστά το εν χρήσει σύστημα ανεπαρκές, συχνότατα δε οικτρά υποκειμενικό και δεκτικό υστερόβουλης χρήσης.

Κρίνεται λοιπόν αναγκαία η αναθεώρηση της τρέχουσας μεθόδου έρευνας, στο πλαίσιο ενός νέου και κοινά αποδεκτού συστήματος αντικειμενικής και έγκυρης τεκμηρίωσης της μορφής. Σε αυτό δε αποβλέπουν οι προτάσεις της παρούσας ανακοίνωσης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΡΙΩΝ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΩΝ ΝΑΩΝ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ

Επανεξετάζονται οι εγχάρακτες επιγραφές των ναών της Κάτω-Παναγιάς και της Πόρτα-Παναγιάς, καθώς και η γραπτή επιγραφή του ναού της Αγίας Τριάδας Κρανιδίου με στόχο τη διαλεύκανση δυσανάγνωστων τμημάτων των κειμένων τους και την ακριβέστερη χρονολόγησή τους.

1. Η διόρθωση που προτείνεται στην επιγραφή του ναού του Κρανιδίου αφορά την τελευταία σειρά της και ειδικότερα το τμήμα με τη χρονολογία, όπου αναγράφεται: ... *ΟΤΟΥΒΗΣ ΕΤ(ΟΥΣ) ,ΖΨΝΓ'*. Το πρόβλημα εντοπίζεται στο τμήμα με τα επτά πρώτα γράμματα της συγκεκριμένης φράσης, για τα οποία προτάθηκε η λέξη Οτούβης (*Οκτώβρης*), θεωρώντας ότι πρόκειται για παραφθαρμένη ονομασία του σχετικού μήνα, άγνωστη από αλλού. Για το συγκεκριμένο τμήμα του κειμένου προτείνεται η παρακάτω μεταγραφή, που σημαίνει: ... *κατά την έναρξη του έτους από κτίσεως κόσμου 6753* (αρχές Σεπτεμβρίου 1244).

... *ότου βησ(ομένου) έτ(ους) ,Ζψνγ'*.

2. Στην περίπτωση της Κάτω-Παναγιάς επανεξετάζεται το σταυροειδές συμπλήμα που συνοδεύει την τριστιχη εγχάρακτη επιγραφή της δυτικής παραστάδας στη βόρεια πλευρά του ναού. Αναφορικά με την ανάγνωση του συμπλήματος, πιθανολογήθηκε στο παρελθόν το ακόλουθο κείμενο.

Δ(εσπότη) Μ(ιχαήλ) π(αράσχου) ρ(ύσιν άμαρτημάτων)

Με δεδομένη την ύπαρξη ενός δεύτερου Τ στη θέση του υποτιθέμενου Π και την παρουσία ενός αχνού Χ (αριστερά εκείνου του Τ), προτεί-

νεται η παρακάτω ανάγνωση και μία στενότερη χρονολόγηση του μνημείου γύρω στο έτος 1236.

Δ(η)μ(ή)τρ(ιος) Χ(ωμα)τ(ηνός)

3. Σε ό, τι αφορά την εγχάρακτη επιγραφή του ναού της Πόρτα-Παναγιάς, το κείμενό της δεν είναι γραμμένο αντίστροφα, όπως υποστηρίχτηκε, αλλά διαβάζεται κανονικά, δηλαδή από αριστερά προς τα δεξιά. Πρόκειται για έμμετρη επιγραφή, γραμμένη σε τέσσερις σειρές, η τελευταία από τις οποίες είναι εξαιρετικά πυκνογραμμένη και, ως εκ τούτου, αρκετά δυσανάγνωστη. Για το σύνολο του επιγραφικού κειμένου προτείνεται η ακόλουθη μεταγραφή και μία χρονολόγησή του γύρω στο έτος 1280.

+ Έκ βάθρων/ σῶον πάναγνε/ στῶμεν δόμον./

Πόνημα ἱερ(ὸ)ν Στεφ(άνου) Λ(α)ρ(ί)σ(ης).

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ. ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΘΕΩΡΙΩΝ

Κατά το παρελθόν έτος ολοκληρωθήκαν οι διερευνητικές εργασίες που προηγούνται της αποκατάστασης της στέγης του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος και πρόεκυψαν νέα και ενδιαφέροντα στοιχεία. Αφαιρέθηκε η μολυβδεπένδυση από τους τρούλλους και τις επίπεδες στέγες και παρατηρήθηκε η δομή των ξυλοκατασκευών και των θόλων. Ανάμεσα στα άλλα παρατηρήθηκε σε πολλά σημεία η αρχική δομή των τοίχων και των θόλων ώστε μπορούμε να έχουμε μια καλή ιδέα για το πώς είχε κατασκευαστεί η αρχική φάση του 963. Πρόκειται για ένα μετρίας ποιότητας δομή από αργολιθοδομή με ενισχυτικές στρώσεις πλινθίων, που γίνεται πιο επιμελημένη στους θόλους, των οποίων είδαμε τα τόξα μετώπου τους. Αναμφίβολα ο ναός ήταν εξ αρχής επιχρισμένος, παρά το γεγονός ότι αρχικά επιχρίσματα δεν αποκαλύφθηκαν πουθενά. Εμφανίστηκε η βάση του κεντρικού τρούλου και αποδείχθηκε ότι στην αρχική του μορφή είχε κυλινδρικό τύμπανο. Στη συνέχεια καθαιρέθηκε πιθανόν τον 16ο αιώνα και απέκτησε την δεκαεξάπλευρη μορφή του.

Ακόμα αποκαλύφθηκαν τα τόξα μετώπου των κεραιών και η δομή τους από εναλλάξ πλίνθους και λίθους όχι παντού ίδια μορφής. Είναι κατασκευασμένα από δύο τόξα, το κατώτερο σε υποχώρηση. Στην εσοχή αυτή ακούμπησαν και οι χοροί, οι οποίοι φαίνεται ότι προστέθηκαν σε δεύτερη φάση. Το γεγονός αυτό πιστοποιήθηκε και σε τομές στην επαφή με το σώμα του κυρίως ναού σε χαμηλότερες στάθμες. Ενδείξεις της αρχικής μορφής των χορών πριν την επένδυση τους με μανδύα από οπλισμένη τσιμεντοκονία βρέθηκαν σε αδιατάρακτη θέση.

Ως γνωστόν, το καθολικό είχε υποστεί μεγάλης κλίμακας τροποποιήσεις κατά το έτος 1814, οπότε καθαιρέθηκε ο διώροφος νάρθηκας και το προστώο και αντικαταστάθηκε με ευρεία τρουλλαία λιτή, παίρνοντας την σημερινή του μορφή. Κατά τις εργασίες παρατηρήθηκε ότι πέραν των παραπάνω υπήρξαν και εκτεταμένες επεμβάσεις στον κυρίως ναό και τα παρεκκλήσια που αλλοίωσαν την μορφή τους. Πρόσθετοι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί υψώνοντας τα γείσα ώστε ο ναός δυτικά του τρούλλου να στεγασθεί με ενιαία δικλινή στέγη. Κάτω από το ενιαίο επίπεδο των στεγών βρέθηκαν οι στάθμες των αρχικών στεγών των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, καθώς και των γωνιακών διαμερισμάτων των παρεκκλησίων ώστε μπορούμε πλέον να έχουμε μια καλλίτερη εικόνα της αρχικής μορφής του καθολικού.

Τέλος στην επαφή του κυρίως ναού με την λιτή βρέθηκαν υπολείμματα τοιχογραφιών και η κτητορική επιγραφή τους (χωρίς χρονολογία) καθώς και το πίσω μέρος του κλεισμένου παραθύρου επικοινωνίας των κατηγουμένων και του κυρίως ναού, αποδεικνύοντας πέραν πάσης αμφιβολίας ότι υπήρχαν διαμερίσματα κυρίας χρήσης στον όροφο και συμβάλλοντας στην περαιτέρω γνώση της μορφής τους πριν την καθαίρεση του 1814.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΓΕΩΡΓΟΥΔΙΑ

Ο ΆΔΗΣ ΣΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΝΤΟΙΧΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΙ

Στην εντοίχια ζωγραφική της μεταβυζαντινής περιόδου η απεικόνιση του Άδη στην παράσταση της Ανάστασης εμπλουτίζεται με νέα εικονογραφικά στοιχεία.

Το θέμα των δαιμόνων που πέφτουν έντρομοι μέσα σε λίμνη πυρός ή σε καζάνια συναντάται για πρώτη φορά στην Ανάσταση του Ναού του Αγίου Νικολάου στη Βεύη, κοντά στη Φλώρινα (1460), στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (1483) και στον Άγιο Γεώργιο Hîrlău της Μολδαβίας (τέλη 15ου). Τον 16ο αιώνα σε ναούς της σχολής Βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στη Μονή Ντίλιου στο Νησί Ιωαννίνων, στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα, στη Μεταμόρφωση της Βελτσίστας, στην Παναγία Ρασιώτισσα και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Μονής Μεγίστης Λαύρας, ένας ή δύο άγγελοι δένουν τον Σατανά και δαίμονες πηδούν τρομαγμένοι στα νερά της Κόλασης.

Στην Ανάσταση του Θεοφάνη του Κρητός των μονών Αναπαυσά και Σταυρονικήτα εμφανίζεται το θέμα του Άδη και του Σατανά που κείτονται μαζί αλυσοδεμένοι στο σπήλαιο του Άδη. Το ίδιο σύμπλεγμα εικονίζεται και σε άλλες παραστάσεις της Ανάστασης, σε κρητικές τοιχογραφίες των Μετεώρων και του Αγίου Όρους, με την προσθήκη αγγέλου που δένει τον Σατανά.

Στη Μονή Κορώνας των Αγράφων ο χώρος του Άδη διευρύνεται με δευτερεύουσες σκηνές. Οι δύο αρχάγγελοι χτυπούν με κοντάρια τον Σατανά και ένας τρίτος άγγελος τον αλυσοδένει. Η σκηνή θα αποτελέσει πρότυπο για ναούς των Αγράφων.

Κατά τον 17ο αιώνα στην Ανάσταση ναών της Ηπείρου, όπως στον Άγιο Νικόλαο Βίτσας, στον Άγιο Μηνά στο Μονοδένδρι και στη Μονή Πατέρων, δύο άγγελοι δένουν τον Σατανά και δαίμονες χάνονται στην άβυσσο.

Σε αυτές τις παραστάσεις της Ανάστασης ναών που βρίσκονται σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο παρατηρούμε μια αφηγηματική έκφραση που αποδίδει τον τρόμο και την ήττα των δυνάμεων του κακού πολύ εξπρεσιονιστικά. Στην παλαιολόγια μνημειακή ζωγραφική, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν εικονογραφούνται στην Εις Άδου Κάθοδο οι δαίμονες και οι αλυσοδεμένοι άρχοντες του σκότους μαζί. Η απεικόνιση του σπηλαίου του Άδη στην υστεροβυζαντινή Ανάσταση είναι λιτή. Συνήθως παρουσιάζεται ο Άδης να καταπατείται από τον Χριστό, όπως συνέβαινε στην παράσταση όλων των περιόδων της βυζαντινής τέχνης, ή εικονογραφείται η δέσμευση του Σατανά από έναν άγγελο.

Οι σύνθετες απεικονίσεις με τη συντριβή του Σατανά, του Άδη και του προσωποποιημένου θανάτου αλλά και των δαιμόνων, από τους ζωγράφους του εργαστηρίου της Καστοριάς, της κρητικής σχολής και της σχολής Βορειοδυτικής Ελλάδας καθώς και από τους Λινοτοπίτες και τους καλλιτέχνες των Αγράφων, φαίνεται ότι αποτελούν νεωτεριστικά θέματα. Στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρηθεί η ερμηνεία των εικονογραφικών αυτών στοιχείων και θα εξετασθούν οι επιδράσεις που οδήγησαν στην υιοθέτησή τους.

ΜΑΡΚΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ

**MAKING OF CHRISTIAN HEROES
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΙΩΣΗΦ ΣΤΗΝ
ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ**

Όλες οι κοινωνίες, από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, αναζητούν διαρκώς το ηρωικό στοιχείο. Οι *ήρωες* ωστόσο δεν αποτελούν μόνο κοινό γνώρισμά αυτών των κοινωνιών αλλά ταυτόχρονα και σημείο αναφοράς τους, το οποίο κατά κανόνα είναι πολύ υποβοηθητικό για να ανιχνεύσουμε και να κατανοήσουμε βασικά στοιχεία τους ή σημαντικά χαρακτηριστικά τους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί αν κανείς δώσει απαντήσεις σε μια σειρά από ερωτήματα, όπως λ.χ. μεταξύ των άλλων, πώς παρουσιάζονται ή περιγράφονται αυτοί οι *ήρωες*, ποιές οι ιδιαίτερες δυνάμεις τους και οι αδυναμίες τους, σε ποιές περιπέτειες τις αποδεικνύουν, ποιοί άνθρωποι τους θαυμάζουν ή ποιοί χρειάζονται αυτούς τους *ήρωες* και γιατί.

Από αυτή την οπτική γωνία ιδιαίτερο ενδιαφέρον φαίνεται ότι παρουσιάζει η πρωτοβυζαντινή περίοδος, καθώς, κατά την εποχή αυτή, παράλληλα με τους *ήρωες* της αρχαίας κλασικής παράδοσης, εμφανίζονται μια πλειάδα νέων *ηρώων* που ανταποκρίνονται στα νέα δεδομένα και στις ανάγκες του χριστιανικού πλέον πληθυσμού. Ανάμεσα στους πολλούς άγιους, στους μάρτυρες και στα βιβλικά πρόσωπα που αποτελούσαν πρότυπα και αντικείμενα θαυμασμού της πρωτοβυζαντινής περιόδου, στην ανακοίνωση αυτή θα γίνει λόγος για μερικές από τις παραστάσεις του πατριάρχη Ιωσήφ, ο οποίος φαίνεται να αποτελεί ένα από τα ιδιαίτερος αγαπητά θέματα της εποχής. Αυτό καταδεικνύεται από τον αριθμό των απεικονίσεων που έχουν σωθεί αλλά και από τη ξεχωριστή σημασία που δίνεται στα διάφορα επεισόδια της ιστορίας αυτής μέσα σε μεγαλύτερους

εικονογραφικούς κύκλους. Έτσι παραδείγματος χάριν στη Γένεση της Βιέννης και στη Γένεση του Cotton, σε δύο από τα σημαντικότερα εικονογραφημένα χειρόγραφα της εποχής που έχουν σωθεί, οι καλλιτέχνες δίνουν το μεγαλύτερο βάρος από όλες τις ιστορίες του πρώτου βιβλίου της Παλαιάς Διαθήκης στην ιστορία της ζωής του Ιωσήφ. Σε αυτούς τους ιδιαίτερος εκτενείς εικονογραφικούς κύκλους που έχουν μεγάλη διαφορά από τους υπολοίπους στηρίχτηκε η άποψη της επιρροής των ιουδαϊκών προτύπων στη χριστιανική τέχνη, τόσο από την παλαιότερη έρευνα όσο και από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές.

Ωστόσο, αν κανείς εξετάσει αυτά τα επιχειρήματα προσεκτικότερα, διαπιστώνει ότι η παραπάνω θεωρία παρουσιάζει αρκετά προβλήματα και πολλά από τα στοιχεία που θεωρούνται ιουδαϊκής προέλευσης στην πραγματικότητα, όπως θα προσπαθήσω να καταδείξω, εξηγούνται από το ίδιο το κείμενο ή από τα πρότυπα που χρησιμοποιήθηκαν και που θα πρέπει να αναζητηθούν στη παράδοση της ελληνορωμαϊκής εικονιστικής τέχνης. Η ανακοίνωση στοχεύει λοιπόν στο να ανοίξει η συζήτηση εκ νέου σχετικά με τα πρότυπα της χριστιανικής τέχνης αλλά και στη βαθύτερη κατανόηση εικονογραφικών κύκλων που σαν θέμα τους είχαν τη ζωή ξεχωριστών προσώπων όπως ο πατριάρχης Ιωσήφ.

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

«BYZANTINΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»: Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Κάθε προσπάθεια να μελετήσουμε την πορεία της έρευνας από κάποια απόσταση οδηγείται στη διαπίστωση ότι οι κατευθύνσεις της δεν εξαρτώνται μόνον από απορίες που γεννά η συσσωρευμένη γνώση, ο όγκος των γνωστών πηγών ή το πλήθος των ερευνημένων μνημείων, αλλά καθοδηγείται επίσης από τις ιδέες των ερευνητών τόσο για τη σημασία της επιστήμης τους όσο και για γενικότερα ζητήματα του καιρού τους. Καθώς μέσα σε ένα τέτοιο πλέγμα ιδεών διαμορφώνονται τα επιστημονικά ερωτήματα της κάθε εποχής, η ιστορία της έρευνας και των προτεραιοτήτων της μας οδηγεί αναπόφευκτα και στις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες της αντίστοιχης εποχής.

Στην Ελλάδα η συγκρότηση των επιστημονικών κλάδων που μελετούν το Βυζάντιο, και μάλιστα τη Βυζαντινή Αρχαιολογία, συμπίπτει με μια σημαντική ιστορική καμπή στη νοτιοανατολική Ευρώπη: τη διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη δημιουργία των βαλκανικών κρατών και την επέκταση του ελληνικού κράτους εν μέσω πολλαπλών πολεμικών συγκρούσεων, εθνικών διεκδικήσεων και δυναμικών διεθνών παρεμβάσεων. Τα σημαντικά αυτά γεγονότα, συχνά τραυματικά, αποτέλεσαν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι βαλκανικές εθνικές ιστοριογραφίες, επομένως διαμορφώθηκαν και οι σπουδές για το οικείο βυζαντινό παρελθόν στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια.

Οι απαρχές της ίδρυσης θεσμών όπως το Βυζαντινό Μουσείο, οι έδρες πανεπιστημιακής διδασκαλίας για το Βυζάντιο και η οργάνωση Εφορείας για την προστασία των βυζαντινών μνημείων έγιναν με φόντο αυτά τα εθνικά φορτισμένα γεγονότα, συχνά μάλιστα σε αντι-

παράθεση με τις στάσεις των γειτόνων απέναντι σε ένα παρελθόν, του οποίου την κληρονομιά διεκδικούσαν και οι άλλοι. Σε ερευνητικά σχέδια της εποχής αλλά και στην ορολογία που επικράτησε για να δηλωθούν τα πράγματα ανιχνεύει κανείς εθνικές προσδοκίες και ανταγωνισμούς. Από τη Μεγάλη Ιδέα ως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου η πρόσληψη του Βυζαντίου γνώρισε διακυμάνσεις, ενώ το ερευνητικό αντικείμενο της βυζαντινής αρχαιολογίας κατά μία έννοια περιορίστηκε στα όρια του έθνους κράτους. Σήμερα, 50 ακριβώς χρόνια μετά την έκθεση «*Βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή*», ιστορικό σταθμό τόσο για το εύρος προβολής του βυζαντινού πολιτισμού όσο και για την ανάπτυξη του κλάδου μας, αναγνωρίζουμε ότι η αναζήτηση επιβιώσεων της κλασικής παράδοσης στη βυζαντινή τέχνη, που διέτρεχε την έκθεση και τις μελέτες που τη συνόδεψαν, υποστήριξε την πανευρωπαϊκή σημασία της, που άλλωστε δηλώνεται στον τίτλο, σε μιαν εποχή που ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτικός προσανατολισμός της Ελλάδας είχε ανάγκη αυτόν το συσχετισμό.

Μέσα στον πολυτάραχο 20ό αιώνα επιτελέστηκε αναμφίβολα από τον επιστημονικό μας κλάδο ογκώδες ερευνητικό έργο που πραγματοποιήθηκε σε ένα όλο και περισσότερο διεθνοποιημένο ακαδημαϊκό περιβάλλον. Είναι μέρος της κληρονομιάς μας. Η φετινή επέτειος, όπως και η κρίση της εποχής μας, αποτελούν πολλαπλή πρόκληση, μεταξύ άλλων και για να εξετάσουμε την ερευνητική πορεία του αιώνα μέσα στα ιστορικά της συμφραζόμενα κερδίζοντας από την αναδρομή τη δυνατότητα να ιστοριοποιήσουμε και τα ερωτήματα του σήμερα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ - ΣΟΦΙΑ ΚΑΠΕΤΗ

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΔΟΥΣΑΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Οι στενές σχέσεις του αυτοκράτορα της Σερβίας Στέφανου Δουσάν με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών ανάγονται στην περίοδο της σερβοκρατίας στην περιοχή των Σερρών (1345-1371). Διάφορα έγγραφα τόσο του ιδίου, όσο και του διαδόχου του Ούρεσι, με τα οποία παραχωρούνται στη μονή διάφορα κτήματα, φανερώνουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους για τη μονή και δικαιολογούν τη φήμη που απέκτησαν ως κτήτορες της μονής. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύεται η απεικόνιση του σέρβου ηγεμόνα και της οικογένειας του στον εσωνάρθηκα του καθολικού στον τύπο των κτητόρων, η ύπαρξη της οποίας μας ήταν γνωστή από την περιγραφή του Cousinery στις αρχές του 19ου αι.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του καθολικού της μονής, που εκτελούνται στα πλαίσια ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2007-2013 έργου, αφαιρέθηκε το νεότερο στρώμα του 1805 από το σύνολο σχεδόν της ζωγραφικής επιφάνειας του Μεσονυκτικού. Στην κατώτερη ζώνη του νοτίου τοίχου, στο νεώτερο στρώμα απεικονίζονταν η μορφή του Ιωάννου Προδρόμου στο κέντρο, πλαισιωμένου αριστερά από τον άγιο Ιωάννη-Ιωακείμ και δεξιά από τον άγιο Σπυρίδωνα. Οι παραπάνω μορφές αποδίδονταν με εμφανώς διαφορετική τεχνική και με χρήση διαφορετικού υλικού σε σύγκριση με το υπόλοιπο ενιαίο στρώμα επιζωγράφισης του 1805.

Μετά τη σταδιακή αφαίρεση δυο νεώτερων ζωγραφικών στρωμάτων, αποκαλύφθηκε το οικογενειακό πορτρέτο του σέρβου αυτοκράτορα Στέφανου Δουσάν. Η παράσταση περιλαμβάνει τον ίδιο τον αυτοκράτορα στα αριστερά, μια νεώτερη μορφή στο μέσον που ταυτίζεται

με τον γιό του Υρος που επιγράφεται Μιχαήλ και μια γυναικεία μορφή στα δεξιά. Η διάταξη των μορφών θυμίζει τη αντίστοιχη απόδοση της παράστασης στη μονή Ντέτσανι στο σημερινό Κόσοβο.

Η παράσταση, η οποία δε σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, έχει ζωγραφιστεί πάνω από ένα υποκείμενο στρώμα το οποίο σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ενδείξεις είναι το αρχικό ζωγραφικό στρώμα. Η παράσταση του στρώματος αυτού περιελάμβανε στο κέντρο τη μορφή του φτερωτού Ιωάννη Προδρόμου, τον κτήτορα άγιο Ιωάννη-Ιωακείμ στα αριστερά να προσφέρει ομοίωμα του καθολικού στον τιμώμενο άγιο και μια ανδρική μορφή στο δεξί άκρο από την οποία αποκαλύψαμε την επιγραφή της.

Η παράσταση του Δουσάν και της οικογένειας του επικάλυψε το μέσον και το δεξί τμήμα της αρχικής παράστασης και άφησε ορατή τη μορφή του κτήτορα στο αριστερό τμήμα. Παχύ στρώμα υπόλευκου χρώματος με τη μορφή στόκου κάλυψε αργότερα την τοιχογραφία των σέρβων βασιλέων για τη ριζική αλλαγή του εικονογραφικού θέματος.

Τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν με τις παραπάνω εργασίες οδηγούν στην αναχρονολόγηση της παράστασης, ενώ τα αλληπάλλληλα στρώματα επικάλυψης συμβαδίζουν με τα ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στην επικάλυψη της.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Ο ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΙΚΑΡΙΑΣ. ΝΕΑ ΔΕΛΟΜΕΝΑ

Η νέα έκδοση των αρχαίων επιγραφών της Ικαρίας (IGXII.6.2) και ιδιαίτερα οι επιγραφές που σχετίζονται με την μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική, στα ερείπια της οποίας χτίστηκε αργότερα ο μεσοβυζαντινός σταυροειδής μετά τρούλου ναός της Αγίας Ειρήνης στον Κάμπο (αρχαία Οινόη), μας αποκαλύπτουν μια άγνωστη όσο και συναρπαστική πτυχή της ιστορίας του νησιού: μας διηγούνται την μετάβαση από τη λατρεία της Αρτέμιδος Ταυροπόλου σε εκείνη της Θεοτόκου Μαρίας, κάτι για το οποίο ο ίδιος ο θεός Απόλλωνας είχε με χρησμό του προμηνύσει. Προτείνεται εδώ μια συνολική ερμηνεία του επιγραφικού και αρχαιολογικού υλικού, ενώ παρουσιάζονται δύο ακόμη ουσιαστικά αδημοσίευτα κείμενα επιγραφών, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση της σειράς *IG*.

Πρόκειται για δύο αφιερωματικές χριστιανικές επιγραφές χαραγμένες σε δύο παλαιοχριστιανικά θωράκια που βρίσκονται σήμερα στη θέση «Ταξιάρχης» Μηλιωπού Ικαρίας. Οι επιγραφές αυτές αναφέρονται στην ύπαρξη λατρευτικού χώρου αφιερωμένου στον *Αρχάγγελο*, ενώ επίσης γίνεται αναφορά και σε έναν άγνωστο από άλλες πηγές επίσκοπο ονόματι *Σχολαστίκιο*. Τα νέα αυτά δεδομένα θέτουν σε νέα βάση την ερμηνεία των ήδη γνωστών επιγραφών από τον Κάμπο (βλ. παραπάνω) και μας οδηγούν σε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά με τον εκχριστιανισμό της Ικαρίας. Θίγεται επίσης το ζήτημα της υπερ-τοπικότητας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων κέντρων χριστιανικής λατρείας του ανατολικού Αιγαίου καθώς και των μηχανισμών εκχριστιανισμού του ντόπιου πληθυσμού από την Εκκλησία.

ΝΑΝΣΗ ΔΗΛΕ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟΝ ΛΟΓΚΑΝΙΚΟ ΛΑΚΩΝΙΑΣ. ΑΝΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ Β' ΣΤΡΩΜΑΤΟΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΣΗΣ

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου βρίσκεται στον Λογκανίκο Λακωνίας. Οι πηγές και τα μνημεία του (κάστρο, ναοί, οικίες, υδατοδεξαμενές) μαρτυρούν ότι επρόκειτο για σημαντικό πόλισμα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ο ναός της Κοίμησης είναι ένας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός που καταλήγει σε τρίπλευρη αψίδα στην ανατολική πλευρά. Διατρυπάται από δύο θύρες, μία στη νότια και μία στη βόρεια πλευρά, και δύο παράθυρα, ένα δίλοβο στην αψίδα του Ιερού και ένα μονόλοβο στον βόρειο τοίχο του. Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και στους αρμούς των λίθων παρεμβάλλονται συχνά πλίνθοι. Στο εσωτερικό φέρει δύο στρώματα τοιχογράφησης το πρώτο έχει χρονολογηθεί στην πρώτη δεκαετία του 15ου αιώνα και το δεύτερο στην τρίτη δεκαετία του ίδιου αιώνα.

Στην ανακοίνωση εξετάζονται οι τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης τοιχογράφησης. Πρόκειται για τις παραστάσεις που καταλαμβάνουν τη δυτική πλευρά του κτιστού τέμπλου (ένθρονη Παναγία Βρεφοκρατούσα, ένθρονος Χριστός, άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, άγιο Κεράμιο, άγιο Μανδήλιο, σεραφείμ) και τμήματα των δύο πλευρικών τοίχων του κυρίως ναού, του βόρειου (Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα μεταξύ αγγέλων, έφιππος άγιος Δημήτριος) και του νότιου (αποτοιχιωμένη παράσταση έφιππου αγίου Γεωργίου, Δευτέρα Παρουσία).

Η εξέταση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων των παραστάσεων αυτών καταδεικνύει τη στενή σχέση τους με τους διακόσμους των ναών Ταξιάρχη Στεφανίου (1565), Αγίου Γεωργίου

Πλατάνου (1566), Αγίου Νικολάου Αγγελοκάστρου (α΄ στρώμα τοιχογράφησης: 1587/1588), Παναγίας Ροεινού (β΄ στρώμα τοιχογράφησης: 1592) και Αγίου Νικολάου Κλένιας (1593).¹ Καθώς οι δύο πρώτοι εκτελέστηκαν από τον Θεοδόσιο Κακαβά και οι δύο τελευταίοι από τον Μαρίνο (με τη συνδρομή του αδερφού Δημητρίου) Κακαβά, το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης του ναού της Κοίμησης θα πρέπει να συνδεθεί με το εργαστήριο των Κακαβάδων και να χρονολογηθεί στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Η συνάφειά του τόσο με το έργο του Θεοδόσιου, όσο και με αυτό του Μαρίνου, υποδεικνύει ότι αποτελεί, πιθανώς, το αποτέλεσμα της συνεργασίας των δύο ζωγράφων, η οποία δεν έχει επισημανθεί σε κανένα άλλο ζωγραφικό σύνολο. Αν είναι πράγματι έτσι, το εξεταζόμενο σύνολο του Λογκανίκου θα πρέπει να χρονολογηθεί ανάμεσα στο 1566 (διάκοσμος Αγίου Γεωργίου Πλατάνου-Θεοδόσιος Κακαβάς), και στο 1592 (β΄ στρώμα τοιχογράφησης Παναγίας Ροεινού – Μαρίνος Κακαβάς), φωτίζοντας τη σκοτεινή περίοδο των 26 χρόνων, κατά την οποία, με τα ως τώρα δεδομένα, δεν έχουν εντοπιστεί ενυπόγραφα έργα των δύο ζωγράφων. Η στενή εικονογραφική και τεχνοτροπική σχέση της παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας της Κοίμησης Λογκανίκου με την αντίστοιχη του, άγνωστου στην επιστημονική κοινότητα, α΄ στρώματος τοιχογράφησης του Αγίου Νικολάου Αγγελοκάστρου θα μπορούσε να περιορίσει ακόμη περισσότερο τη χρονολογική τοποθέτηση του εξεταζόμενου συνόλου, στην περίοδο περί το 1587/1588, αποσυνδέοντάς το οριστικά από την καλλιτεχνική παραγωγή του Δεσποτάτου του Μορέως, στην οποία είχε προσγραφεί.

¹ Τα σύνολα των ναών του Στεφανίου, του Πλατάνου, του Αγγελόκαστρου και του Ροεινού μελετώνται από τη γράφουσα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ - ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Ι. ΣΚΑΓΚΟΣ

ΒΟΥΤΙΑΝΟΙ ΛΑΚΩΝΙΑΣ, ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ: Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ. II. Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε πρόσφατα από την 5η ΕΒΑ στο πλαίσιο κατασκευής του νέου αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο-Σπάρτη περί τη χιλιομετρική θέση (Χ.Θ.) 41+860 αποκαλύφθηκαν κτηριακά κατάλοιπα, σε έκταση περίπου 4.600τ.μ. Η θέση, γνωστή με το μικροτοπωνύμιο Εκκλησιές, βρίσκεται στην περιοχή Γελαδάρι Βουτιάνων Λακωνίας, στην εγγύς περιφέρεια της Σπάρτης και επί της αρχαίας και μεσαιωνικής αρτηρίας που συνέδεε την πόλη με την Τεγέα.

Πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση έχει καταλάβει εν μέρει τη θέση προγενέστερης, των ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η νομισματική μαρτυρία ξεκινά από το δεύτερο μισό του 4ου αι. μ.Χ., ενώ τα κτηριακά κατάλοιπα ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις, του όψιμου 5ου-πρώιμου 6ου αι. και των μέσων του 6ου αι.

Στον όψιμο 5ο-πρώιμο 6ο αι. χρονολογείται τριμερές κτίσμα, που έχει προσαρτηθεί σε μνημειώδες ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα και βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με συστάδα χριστιανικών τάφων πιθανότατα συνδέεται με την εκδήλωση νεκρικής λατρείας. Το ταφικό σύνολο, καθώς και οικιστικά κατάλοιπα, πλησιόχωρα, οριοθετούνται με επιμήκη κτιστό αναλημματικό τοίχο.

Στα μέσα του 6ου αιώνα αναπτύχθηκε στη θέση εκτεταμένη εγκατάσταση. Δύο μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα, με υπαίθριο χώρο ανάμεσά τους, είχαν οικιστική, αποθηκευτική και βιοτεχνική χρήση. Η διάρκεια ζωής, σύμφωνα με την κεραμεική και τη νομισματική μαρτυρία, φθάνει μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα. Τα

κτίσματα καταστράφηκαν από πυρκαγιά, πιθανότατα λόγω των αναστατώσεων που προκάλεσαν στα τέλη του 6ου αιώνα, επί αυτοκράτορος Μαυρικίου, οι αβαροσλαβικές επιδρομές και η σλαβική εποίκηση.

Μετά από μακρά περίοδο εγκατάλειψης, ίχνη ζωής διαπιστώνονται, με βάση ελάχιστα ευρήματα, στους μέσους βυζαντινούς χρόνους (10ος-11ος αι.).

ΣΤΕΛΛΑ FRIGERIO-ZENIOY

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Πρόκληση το ειδικό θέμα του φετινού συμποσίου, και σε απάντηση σε περίληψη του 33^{ου} Συμποσίου της ΧΑΕ, 2013 (βλ. σελ. 104-105), να ξαναδιαβάσουμε την πάντα επίκαιρη διδακτορική διατριβή της γράφουσας: *L'art «italo-byzantin» à Chypre au XVIe siècle. Trois témoins de la peinture religieuse: Panagia Podithou, la Chapelle latine, Panagia Iamatikê*, Ελληνικό Ινστιτούτο βυζαντινών και μεταβυζαντινών σπουδών, Βενετία, 1998.

Συνοψίζουμε:

1. Όσοι ασχολήθηκαν με τον κυπριακό 16ο αιώνα, βασίστηκαν στην χρονολογία -1502- που διαβάζουμε στην επιγραφή της εκκλησίας της Παναγίας Ελέουσας, Ποδύθου, Γαλάτα, για να χρονολογήσουν ό,τι άλλο «ιταλο-βυζαντινό» στις αρχές του αιώνα. Όμως η επιγραφή λέει: «ΑΝΗΚΟΔΟΜΗΘΕΙ Ο ΠΑΝΟΡΕΙΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΑΦΒ...», χωρίς καμία νύξη στις τοιχογραφίες (στο ίδιο, σελ. 12).

2. Η αναγνώριση της εικονογραφικής σχέσης (άμεσης ή έμμεσης) της Σταύρωσης του Bernardino Luini (γύρω στα 1530, Santa Maria degli Angeli, Lugano), με την Σταύρωση στην Ποδύθου, ενδυνάμωσε τις πρώτες αμφιβολίες σχετικά με την χρονολόγηση των τοιχογραφιών της Ποδύθου στην ίδια χρονιά με την ανέγερση της εκκλησίας (στο ίδιο, σελ. 41-57), και διεύρυνε τα χρονικά πλαίσια της έρευνας.

3. Η μελέτη της ενδυμασίας των κτιτόρων, έδειξε για την Ελένη μιά μόδα που συναντούμε στην Ιταλία μέσα στην δεκαετία του 1540, σε πίνακα του Paris Bordone, ενώ ο Δημήτρι δε Κορο ντύνεται όπως ο Τζένιος Παπαλεοντίου Πρετόρι, σε εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που υπογράφει το 1562 (στο ίδιο, σελ. 13-15, και Στ. F.-Z., *Luxe et humilité: se vêtir à Chypre au XVIe siècle*, Νόστος, Λεμεσός, 2012, αρ. 43, 16).

4. Η σύγκριση των διαφόρων τοιχογραφιών στην Ποδύθου, έδειξε την συνεργασία στο ίδιο εργαστήριο τουλάχιστον τριών ζωγράφων οι οποίοι συνεργάστηκαν και στις τοιχογραφίες του «Λατινικού Παρεκκλησίου», στην μονή του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (βλ. *L'art «italo-byzantin»*, ό. π., σελ.237-238).

5. Η μελέτη της εικονογραφίας των τοιχογραφιών του «Λατινικού Παρεκκλησίου», έφερε τις αποδείξεις που χρειάζονταν για να τοποθετηθεί η παρουσία του εργαστηρίου αυτού στην Κύπρο, στο τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα. Είναι σειρά τεσσάρων(!) χαρακτηριστικών του Bernard Salomon που δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά όλα μαζί στο ίδιο(!) βιβλίο το 1555, στα τυπογραφεία του Jean de Tournes, στην Lyon (στο ίδιο, σελ. 132-134, 168-177). Τα χαρακτηριστικά αυτά προσφέρουν καινούργια εικονογραφικά σχήματα, που ο ζωγράφος στον Καλοπαναγιώτη αντιγράφει με κάθε λεπτομέρεια.

Από δω και μπρος, βάζοντας σε τάξη τα χρονολογημένα έργα – εκτός Ποδύθου–καταλαβαίνουμε καλύτερα τους ζωγράφους των αρχών του αιώνα, όπως π.χ. τον Συμεών Αξέντη (δεκαετία 1510-1520), ο οποίος δεν μεταφέρει στα έργα του τίποτε από την γειτονική Ποδύθου.

Σε παλαιότερες μελέτες, οι όροι που χαρακτηρίζουν το ύφος των κυπριακών έργων αλλάζουν, χωρίς να συζητούνται πάντα οι διάφορες επιλογές (βλ. *Luxe et humilité*, ό. π., σχόλιο σελ. 20-22). Προς το παρόν, συνεχίζουμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «ιταλο-βυζαντινή» τέχνη, διότι δηλώνει ξεκάθαρα τα στοιχεία που συγκροτούν τα έργα που μας ενδιαφέρουν: η Ιταλία αντιπροσωπεύει την σύγχρονη αλλά και παλαιότερη Δύση, το Βυζάντιο την Αυτοκρατορία που άφησε στην Κύπρο έργα ανεπανάληπτα. Από εμάς εξαρτάται να προσδιορίσουμε το μέγεθος της κάθε συμβολής, μελετώντας το κάθε έργο χωριστά και αναγνωρίζοντας την κατάρτιση των ζωγράφων που τα δημιούργησαν (βλ. *L'art «italo-byzantin»*, ό. π. σελ. 232-236).

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Λ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ**Ο ΔΙΩΡΟΦΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΙΒΗΡΩΝ.
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ**

Ο ναός βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία της αυλής της μονής και η Παράδοση τον συνδέει με τη Μονή του Κλήμεντος, που προϋπήρξε της Ιβήρων, στην ίδια θέση. Το 2005, στο 25^ο Συμπόσιο της ΧΑΕ, έγινε παρουσίαση του μνημείου, των (περιορισμένων) ανασκαφικών ερευνών της 10^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, καθώς και του τοιχογραφικού διακόσμου που σώζεται στην κάτω (υπόγεια σήμερα) στάθμη και έχει χαρακτηριστικά της α΄ χιλιετίας. Μια σύντομη παρουσίαση, με λανθασμένες χρονολογικές εκτιμήσεις, είχε γίνει από τον γράφοντα και το 1985 (στο 5^ο Συμπόσιο της ΧΑΕ), όταν δεν ήταν ακόμα γνωστή η ύπαρξη του υπόγειου χώρου. Στην παρούσα ανακοίνωση εκτίθενται τα συμπεράσματα της πρόσφατης, αναλυτικής αρχιτεκτονικής μελέτης που εκπονήθηκε από τη 10^η ΕΒΑ.

Η εξέταση του κτιρίου σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές υποδεικνύει μια χρονολόγηση για την κύρια οικοδομική φάση περί το έτος 979, όταν συστάθηκε η Μονή Ιβήρων, ενώ στην κάτω στάθμη υπάρχουν ενδείξεις για παλιότερες φάσεις, που ανήκουν ίσως στη Μονή του Κλήμεντος. Στην κύρια οικοδομική φάση φαίνεται ότι περιλαμβάνονται η κάτω στάθμη (κρύπτη) και τουλάχιστον το ανατολικό άκρο του υπερκείμενου, υπάρχοντος ναού (το τριμερές Ιερό Βήμα με το μαρμάρινο δάπεδο και τους κιονίσκους ενός μαρμάρινου τέμπλου), εκτεταμένα υπολείμματα της αρχικής διάστρωσης του δαπέδου στον κυρίως ναό (όπου, για την εισαγωγή της βάσης τουλάχιστον του νοτιοανατολικού κίονα, φαίνεται ότι λαξεύτηκαν πλάκες) και το νάρθηκα, καθώς και ένα μαρμάρινο, ένθετο θύρωμα στην είσοδο του κυρίως ναού. Ο υπόλοιπος ναός αναδιαμορφώθηκε σε μεταγενέστερη εποχή (ίσως κατά

τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα) ως ένας σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με ανοιχτό (υαλόφρακτο) νάρθηκα. Το σύνολο του ναού τοιχογραφήθηκε εσωτερικά το 1815, σύμφωνα με επιγραφή, και ο τρούλλος ανακατασκευάστηκε μετά το σεισμό του 1905.

Ο προγενέστερος ναός στην επάνω στάθμη, φαίνεται πως ήταν ανάλογος με τους απλούς οκταγωνικούς. Ο κεντρικός χώρος της κάτω στάθμης (που αντιστοιχεί στον υπερκείμενο κυρίως ναό) έχει ισχυρούς πεσσούς σχήματος Γ στις εσωτερικές του γωνίες και καλύπτεται από μεγάλη, πλινθόκτιστη ημικυλινδρική καμάρα. Οι εσωτερικές γωνίες αυτών των πεσσών συμπληρώθηκαν αργότερα με πρόσθετους πεσσούς, για να ενισχυθεί η καμάρα ακριβώς κάτω από τις θέσεις όπου εισήχθησαν οι κίονες του υπερκείμενου, σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού.

Η έρευνα των επιχρισμένων επιφανειών του κτιρίου, που θα γίνει κατά τις εργασίες για τη συντήρηση και στερέωσή του, η μελλοντική ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή του και η μελέτη των τοιχογραφιών της κάτω στάθμης, θα δώσουν οπωσδήποτε ακριβέστερες εκτιμήσεις για τις οικοδομικές φάσεις. Εκείνο όμως που φαίνεται πως δύσκολα θα αμφισβητηθεί είναι η παλαιότερη ύπαρξη ενός διώροφου μεσοβυζαντινού ναού, οκταγωνικού τύπου και η χρονολόγησή του περί το 979, όταν εγκαταστάθηκαν στο χώρο της παλαιάς Μονής του Κλήμεντος οι ἴβηρες αριστοκράτες μοναχοί. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, πρέπει να πρόκειται για το αρχαιότερο γνωστό βυζαντινό μνημείο του τύπου, οπότε και η γεωγραφική προέλευση των κτιρίων του αποκτά, ίσως, ιδιαίτερη σημασία.

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΚΑΛΕΝΤΑΚΗ

ΟΙ ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΚΟΥΒΕΡΝΙΩΤΙΣΣΑΣ (ΤΕΛΗ 16ου αι. - 1856) ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ο ναός της Παναγίας Γκουβερνιώτισσας, στις Ποταμιές Ηρακλείου, είναι ένα από τα σπουδαιότερα βυζαντινά μνημεία της Κρήτης. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε χτίστηκε, όμως με βάση τον τοιχογραφικό διάκοσμο μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 14ου αι. (*terminus ante quem*). Εξαιτίας της έλλειψης γραπτών πηγών είναι εξαιρετικά πολύτιμο ένα έγγραφο του έτους 1561 που προέρχεται από τα κατάστιχα του νοταρίου του Χάνδακα Μιχαήλ Μαρά. Σύμφωνα με το έγγραφο ο Φραντζέσκο Ντεμέτσο παραχωρεί το ναό στους ιερομονάχους Μακάριο και Παρθένιο Κονταρή, ενώ η μητέρα του Ντιάνα Ντεμέτσο αναλαμβάνει τα έξοδα επισκευής του ναού, κατασκευής τέμπλου και φορητών εικόνων.

Με το πέρασμα των χρόνων ο ναός της Γκουβερνιώτισσας εγκαταλείφθηκε και περιήλθε σε άθλια κατάσταση. Στα μέσα του 20ού αι. άρχισαν εργασίες διάσωσης του μνημείου. Μεταξύ άλλων, επτά φορητές εικόνες, ένα βημόθυρο και ένας ξυλόγλυπτος σταυρός μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, για να προστατευθούν από τις φθορές. Αργότερα η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών περισυνέλεξε δύο ακόμα εικόνες. Έτσι, διασώθηκε ένα μεγάλο μέρος της διακόσμησης του τέμπλου της Γκουβερνιώτισσας. Οι εικόνες μεταφέρθηκαν τελικά στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και επτά από αυτές κοσμούν τη μόνιμη συλλογή του.

Με βάση το έγγραφο της οικογένειας Ντεμέτσο και μελετώντας τις εικόνες, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για έργα που χρονολογούνται από τα τέλη του 16ου - αρχές 17ου αι. ως το 1856, όπως διαβάζουμε στην εικόνα του Προδρόμου. Τη χρονολόγηση στο 16ο-17ο αι. επιβε-

βαιώνει, εκτός από το έγγραφο, και η υπογραφή του ζωγράφου Εμμανουήλ Καλιάκη σε δύο εικόνες, ενώ του αποδίδεται και τρίτη. Ο Εμμανουήλ Καλιάκης, ο οποίος έζησε στο Χάνδακα στις αρχές του 17ου αι., ακολουθεί τα καθιερωμένα εικονογραφικά πρότυπα της Κρητικής Σχολής και μένει πιστός στη βυζαντινή παράδοση. Είναι πολύ πιθανόν να εργάστηκαν και άλλοι ζωγράφοι για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τέμπλου της Γκουβερνιώτισσας, όμως δεν σώζεται άλλη υπογραφή.

Το σύνολο των παραπάνω εικόνων θα αποτελέσει το αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ Μ. ΟΣΙΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΔΟΜΠΟΥ

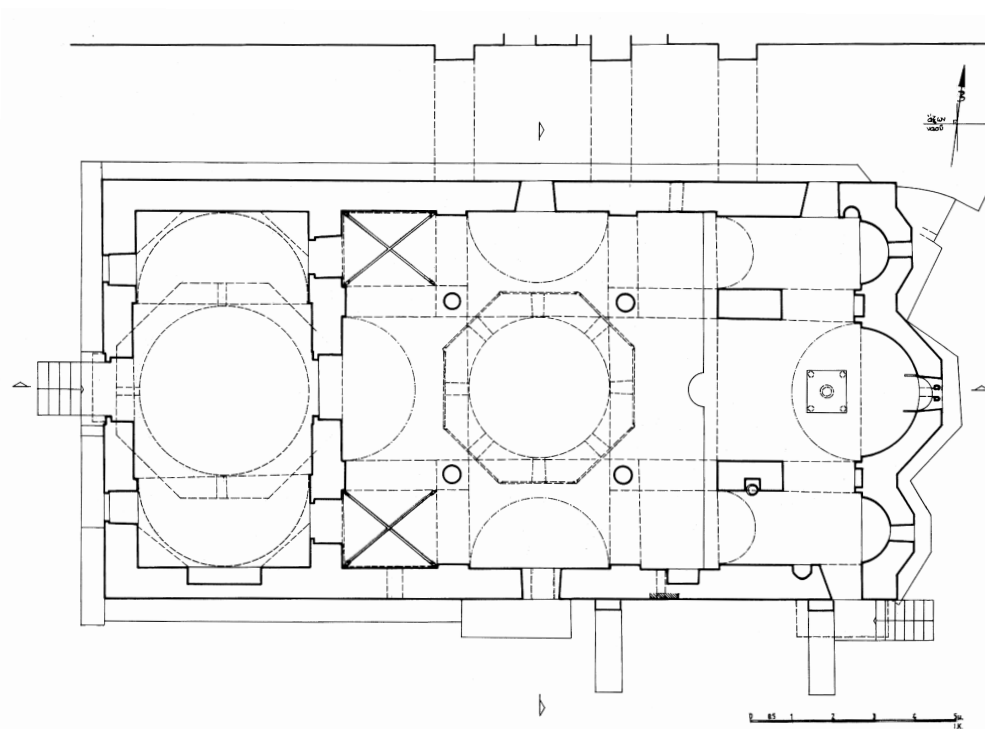
Η μονή Οσίου Σεραφείμ Δομπού, που βρίσκεται στη νότια πλαγιά του Ελικώνα, έχει δύο ναούς: α) το μεγάλο καθολικό, με ημιυπόγεια τρίκλιτη κρύπτη, που παρουσιάστηκε συνοπτικά μαζί με δύο άλλα καθολικά στο 25^ο Συμπόσιο («Τρία καθολικά του Ελικώνα», Περιλήψεις, σ. 57-58) και β) τον ναό της Παναγίας, μία μονόκλιτη καμαροσκεπή βασιλική που βρίσκεται έξω από την είσοδο της μονής για το γυναικείο προσκύνημα αφού η μονή είναι άβατη. Η τοιχοποιία του ναού είναι αργολιθοδομή και τα τόξα και οι θόλοι από λαξευτούς πωρόλιθους και πλίνθους, όπως ακριβώς και στο καθολικό και την κρύπτη, με τα οποία πιθανότατα ο ναός είναι σύγχρονος.

Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία για τη μονή είναι σιγίλιο του 1601 που την κηρύσσει σταυροπήγιο (υπάρχουν οκτώ συνολικά σιγίλια), ενώ η νεότερη είναι του 1877. Επιγραφή εντοιχισμένη στη δυτική όψη του καθολικού αναφέρει ότι κατασκευάστηκε το 1619.

Για το καθολικό, επισημαίνονται τα εξής: 1. Μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα δεν διακρίνονται αρμοί. Στον νότιο τοίχο υπάρχει τοιχισμένο τοξωτό παράθυρο, ενώ τα ορθογωνικά ανοίγματα με λίθινα πλαίσια είναι του 19ου αι. 2. Οι διαγώνιες νευρώσεις των δυτικών πλάγιων σταυροθολίων προεξέχουν με τραπεζοειδή διατομή και καταλήγουν στις γωνίες σε προβόλους, ενώ οι καλύπτρες τους είναι πλίνθινες. Η κατασκευή φαίνεται αρχική και συναντάται στην Παναγία του Οσίου Λουκά όσο και στον εσωνάρθηκα της μονής Νταού Πεντέλης. 3. Είδος επισκοπικού θρόνου στον άξονα της κόγχης του ιερού σχετίζεται πιθανώς με τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στον Όσιο Σεραφείμ. 4. Στον νάρθηκα, τα πλάγια τεταρτοσφαίρια βαίνουν επί γωνιακών ημιγωνίων, ενώ στο επίπεδό τους και στη βάση του χα-

μηλού τρούλου υπάρχουν αβαθή τοξύλλια. 5. Η κρύπτη της Αγίας Βαρβάρας και οι ζωγραφιστοί θολίτες είναι επιρροές από τη μονή Οσίου Λουκά. 6. Η κρύπτη έχει τρία κλίτη που καταλήγουν σε κόγχες, χωρίζονται με τοίχους και επικοινωνούν μέσω δέκα τοξωτών ανοιγμάτων. Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ το μεσαίο με οξυκόρυφη, ενισχυμένη με σφενδόνια. Οι χώροι κάτω από τον νάρθηκα είναι τέσσερις: δυτικά, ένας μακρόστενος καμαροσκεπής με κλεισμένη είσοδο στον δυτικό τοίχο και ανατολικά, τρεις χώροι καλυμμένοι με καμάρες, αντίστοιχες με τα κλίτη της κρύπτης. Από τους τρεις τελευταίους χώρους, οι δύο πλάγιοι, πιθανόν τάφοι ή οστεοφυλάκια, δεν είναι προσβάσιμοι αφού απομονώνονται από τον κεντρικό με μεταγενέστερους τοίχους.

Το καθολικό υπήρξε πρότυπο για εκείνο της Μ. Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου (ΔΧΑΕ, τ. ΛΔ΄, σ. 41-52), ενώ το 1833 δεν διαλύθηκε από τους Βαυαρούς.

ΠΑΝΑΓ. ΣΤ. ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ

ΠΡΟΤΑΣΗ ΜΕΘΟΔΟΥ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται συνοπτικά μια μέθοδος υπολογισμού του μεγέθους μεσαιωνικού οικισμού. Ως μεσαιωνικός νοείται οικισμός, τειχισμένος η μη, της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής. Αναφορά γίνεται κυρίως στην Πελοπόννησο. Ο όρος «μέγεθος» αναφέρεται στις παραμέτρους: έκταση περιοχής, πλήθος κατοίκων και πλήθος κατοικιών, είτε χωριστά είτε σε συνδυασμό των τριών.

Η ανάγκη για την ανάπτυξη ανάλογης μεθόδου επιβάλλεται από την ύπαρξη -κατά την εξεταζόμενη περίοδο- εκατοντάδων οικισμών των οποίων το μέγεθος (υπό την ως άνω έννοια) και κατ' επέκταση η σημαντικότητα είναι εν πολλοίς άγνωστα. Τα διαθέσιμα για αυτούς στοιχεία ή οι πληροφορίες είναι ενίοτε απλές ονοματολογικές αναφορές στη βιβλιογραφία. Για μερικούς παραμένουν, από ευτυχή συγκυρία, κάποια οικιστικά υπολείμματα, με όνομα ή χωρίς, πολλές φορές αφανισμένα σε μεγάλο βαθμό από μεταγενέστερες χρήσεις.

Σημαντική παρατήρηση και ισχυρό πλεονέκτημα της μεθόδου είναι το γεγονός ότι, στην υπό συζήτηση περίοδο, οι παρατηρούμενες ομοιότητες στον τύπο των κατοικιών και τη μορφή και τυπολογία των οικισμών στο σύνολο των οχυρωμένων (και μη) εγκαταστάσεων ήσαν περισσότερες από τις διαφορές. Αυτό ισχύει τόσο λόγω αλληλεπιδράσεων, όσο και λόγω αντικειμενικού περιορισμού των διατιθέμενων λύσεων στα αρχιτεκτονικής φύσης οικιστικά προβλήματα της εποχής. Η πραγματικότητα αυτή δίνει τη δυνατότητα ομαδοποιήσεων, συγκρισιμότητας και τελικών εκτιμήσεων δι' αναγωγής σε παρόμοιο δείγμα. Ουσιώδεις διαφορές παρατηρούνται μόνο στους «παλαιομανιάτικους» λεγόμενους οικισμούς (οι οποίοι ως γνωστόν ήσαν σε χρήση και κατά τους βυζαντινούς χρόνους) και οι οποίοι λόγω της ιδιαιτερότητάς τους αντιμετωπίζονται ξεχωριστά.

Η μέθοδος -η οποία σημειωθήτω βρίσκεται στο στάδιο περαιτέρω ερανισμού στοιχείων- αναπτύσσεται μέσα από τη χρήση απλών μαθηματικών τύπων και

την ανάγνωση Νομογραφημάτων. Βασίζεται, εν μέρει, στον καθορισμό των πεδίων διακύμανσης ωρισμένων «συντελεστών αναγωγής», όπως π.χ. η *ολική-επιφάνεια-κατοίκησης-οικίας*, δηλαδή το εμβαδόν του συνόλου των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων που ανήκουν στην κατοικία, η *ανά-άτομο-ολική-επιφάνεια-κατοίκησης*, τουτέστιν τα τετραγωνικά μέτρα επιφάνειας κατοίκησης που αναλογούν σε κάθε κάτοικο του οικισμού, η *ανά-άτομο-ολική-επιφάνεια-οικισμού*, δηλ. τα τετραγωνικά μέτρα της ολικής επιφάνειας του οικισμού που αναλογούν σε κάθε κάτοικό του, ο *συντελεστής-πυκνότητας-κτισμάτων*, συντελεστής ενδεικτικός του πλήθους των ανά στρέμμα κατοικιών του οικισμού κλπ.

Τα όρια, ο «περιορισμός» της εγκατάστασης, καθορίζονται κατ' αρχήν συνήθως από αποτυπώσεις σε σχέδια ή χάρτες, περιγραφικές μετρήσεις στις ιστορικογεωγραφικές πηγές και κυρίως την επιτόπια αρχαιολογική έρευνα. Οποιαδήποτε επιπλέον στοιχεία, (όπως π.χ. ενδείξεις για το πλήθος και των τύπο των κατοικιών), τα οποία η ως άνω έρευνα ήθελε τυχόν προσδώσει, είναι βεβαίως ευπρόσδεκτα και συνεκτιμώνται. Ο μελετητής ακολουθώντας αποφασίζει για την, από άποψη πυκνότητας των κτισμάτων, κατάταξη του μελετώμενου οικισμού καθώς και την αντιπροσωπευτικότερη *ανά-άτομο-ολική-επιφάνεια-κατοίκησης*. Με τη χρήση Νομογραφημάτων, τα οποία από την παρούσα μελέτη έχει στη διάθεσή του, αποφαίνεται για την *ανά-άτομο-ολική-επιφάνεια-κατοίκησης* και την *ανά-άτομο-ολική-επιφάνεια-οικισμού*. (Τα Νομογραφήματα αυτά, σημειωθήτω, θα αποκτήσουν την τελική τους μορφή μετά την ανάλυση μεγάλου δείγματος οικιστικών εγκαταστάσεων). Ακολουθώντας με τη χρήση απλών μαθηματικών τύπων προσπορίζεται τις βασικές παραμέτρους του οικισμού. Ενίοτε, σε περιπτώσεις που οι τιμές των ως άνω συντελεστών αναγωγής δεν είναι συμβατές με την κατάταξη του οικισμού, ένας επιπλέον κύκλος υπολογισμού με διορθωμένη τιμή της *ανά-άτομο-ολικής-επιφάνειας-κατοίκησης* (trial and error) αρκεί να δώσει, με αποδεκτή ακρίβεια, τα πραγματικά χαρακτηριστικά της οικιστικής εγκατάστασης.

Εν προκειμένω η εφαρμογή της μεθόδου σε παραδείγματα οικισμών από τη μεσαιωνική Πελοπόννησο έδειξε ικανοποιητικά αποτελέσματα.

ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΨΟΥΔΑΣ - ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΕΙΛΑΣ

ΟΡΕΙΧΑΛΚΙΝΟΣ ΠΕΤΕΙΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Οι περιγραφές της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα κάνουν λόγο για δύο πύργους που έφεραν καμπάνες, εκατέρωθεν του νάρθηκα του καθολικού. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τον βόρειο πύργο, η στέγη του οποίου κοσμήτο με έναν μεταλλικό πετεινό. Ο πετεινός αυτός αποτυπώθηκε στις χαλκογραφίες και τις εικόνες, οι οποίες παριστάνουν το οικοδομικό συγκρότημα της μονής, ενώ μνεία σ' αυτόν γίνεται και από τον ρώσο περιηγητή Β. Μπάρσκι. Μετά την κατεδάφιση του κωδωνοστασίου μεταφέρθηκε προς φύλαξη σε άλλη θέση στη μονή.

Πρόκειται για ένα χυτό τρισδιάστατο ορειχάλκινο έργο σε φυσικές διαστάσεις. Ο πετεινός παριστάνεται με ρεαλιστικότητα, κανονικές αναλογίες και αρκετές λεπτομέρειες. Τα επιμέρους στοιχεία του κεφαλιού (λειρί, λοφίο, ράμφος, ωτιαίοι δίσκοι) σχηματίζονται από συμπαγή κομμάτια μετάλλου που προσκολλήθηκαν στο χυτό τμήμα. Οι όγκοι των φτερών και της ουράς εξέχουν από το κυρίως σώμα. Ο διάκοσμος και η απόδοση των λεπτομερειών γίνονται εγγάρια. Τα δύο φτερά φέρουν ένα κεντρικό κόσμημα με ομόκεντρος κύκλους, ενώ περιμετρικά αυτών διατάσσονται μικρότεροι. Το πτέρωμα της ουράς δηλώνεται πλαστικά με φολιδωτή διάταξη και εγγάρια λεπτομέρειες. Τα πέλματα προφανώς έχουν αποκοπεί και σήμερα ο πετεινός εμφανίζεται με τα πόδια στερεωμένα με μολύβι σε πλάκα από σχιστόλιθο. Το αντικείμενο φέρει και πολλά άλλα σημάδια φθορών, αλλά και επισκευών.

Τα χαρακτηριστικά και οι εικόνες δεν αφήνουν αμφιβολία για την αρχική θέση του πετεινού στη στέγη του πύργου του κωδωνοστασίου.

Σε παραστάσεις κτηρίων και πόλεων σε βυζαντινά χειρόγραφα συναντούμε αρκετά συχνά απεικονίσεις πύργων, στη στέγη των οποίων διακρίνονται διακοσμητικά αντικείμενα, γεγονός που δηλώνει ότι η παρουσία διακοσμητικών στοιχείων στα συγκεκριμένα σημεία δεν ήταν ασυνήθιστη.

Επειδή τα σωζόμενα έργα βυζαντινής μεταλλοτεχνίας είναι λίγα, αναζητούμε τεχνοτροπικές και μορφολογικές συγκρίσεις σε αντικείμενα από άλλο υλικό. Πρόσφορα σε αυτό είναι τα μαρμάρινα θωράκια, καθώς οι παραστάσεις πτηνών, ιδιαίτερα παγωνιών και αετών, υπήρξαν από τα δημοφιλέστερα θέματα της βυζαντινής μαρμαρογλυπτικής. Στην απόδοση των λεπτομερειών των πτηνών στα μαρμάρινα έργα εντοπίζονται ομοιότητες με τον υπό εξέταση πετεινό. Επιπλέον, το κυκλικό κόσμημα των φτερών αποτελεί κοινό τόπο σε γλυπτά αλλά και σε υφάσματα. Οι συγκρίσεις οδηγούν σε μία χρονολόγηση στον 11ο αι.

Αν δεχτούμε την παραπάνω χρονολόγηση, τότε αυτή μπορεί να γίνει και πιο συγκεκριμένη, με δεδομένο ότι ο πετεινός βρισκόταν στη στέγη του βόρειου πύργου. Ο πύργος αυτός ταυτίζεται με το πρώτο κωδωνοστάσιο που ανήγειρε στη μονή ο πρεπόζιτος Ιωάννης το 1060. Το πιθανότερο είναι ότι ο πετεινός αποτελούσε τμήμα της χορηγίας και τοποθετήθηκε στη στέγη του πύργου την ίδια χρονική στιγμή. Η χορηγία του Ιωάννη, άλλωστε, περιελάμβανε και τη φιάλη, η οποία φέρει επίσης ένα έργο μεταλλοτεχνίας με απεικονίσεις ζώων, το ορειχάλκινο στροβίλιό της.

LIUDMILA G. KHRUSHKOVA**LES COLLECTIONS BYZANTINES DANS LA RESERVE DE “CHERSONÈSE TAURIQUE”: HISTOIRE ET TRAITS CARACTÉRISTIQUES**

L'histoire de la réserve nationale “Chersonèse Taurique” est étroitement liée à l'histoire de l'exploration de la ville antique Chersonesos ou Cherson / Korsun et des sources byzantines et anciennes russes. Les recherches ont été facilitées par une situation topographique favorable: la ville actuelle de Sébastopol se trouve à côté de Cherson-Chersonèse, ce qui permet d'accéder aisément aux sites archéologiques. En 1827 le lieutenant Nikolaj Kruzé a dégagé les ruines d'une basilique de l'époque protobyzantine (“basilique Kruzé”); on considère donc que les fouilles de la ville ont commencé cette année-là. Après avoir été menés pendant des dizaines d'années grâce aux efforts de diverses institutions, les travaux ont été placés en 1888 sous l'égide de la Commission Archéologique impériale de Saint-Pétersbourg et des rapports archéologiques sont devenus obligatoires. Le personnage le plus important de l'archéologie chersonésienne de cette époque était Karl (Nikolaj) Kazimirovič Kotsjuško-Valjužinič (1847-1907), employé de banque à Sébastopol et enthousiaste passionné. C'est lui qui a créé en 1882 un groupe d'amis de l'histoire de la Crimée. Pendant 20 ans il a fait des fouilles dans 12 basiliques, des chapelles, plusieurs remparts et des tours, 2000 tombes de nécropole suburbaine etc. Aujourd'hui les méthodes de Kotsjuško-Valjužinič sont très critiquées, étant donné qu'il n'utilisait pas la stratigraphie et que la documentation n'était pas assez précise. Néanmoins ses rapports détaillés sont une source très importante d'informations “de première main”. Vers la fin du XIXe siècle des matériaux archéologiques considérables étaient accumulés à Chersonèse-Cherson.

C'est Kotsjuško-Valjužinič qui a fondé le Musée de Chersonèse, dans des conditions assez complexes. D'un côté, un monastère qui se

trouvait sur le territoire du site, insistait pour avoir en sa possession tous “les objets sacrés”. De l’autre, la Commission Archéologique voulait que les trouvailles importantes soient transférées à l’Ermitage ou au Musée de l’Histoire à Moscou. Kostsjuško-Valjužinić, quant à lui, défendait de toutes ses forces l’idée selon laquelle il fallait exposer les pièces archéologiques sur place, dans leur contexte naturel, historique et architectural; il pensait déployer ainsi la propagande pour le patrimoine de ces lieux, très importants dans l’histoire du christianisme en Russie. En 1892 Kostsjuško-Valjužinić a pu créer le “Magasin des antiquités locales”, qui a été transformé en véritable musée quelques années plus tard.

Aujourd’hui la Réserve Nationale “Chersonèse Taurique” est incluse dans la liste du patrimoine mondial de l’UNESCO. Il comprend le Musée archéologique, les Archives et le territoire du site. Les collections du musée se divisent en deux parties principales: les objets de l’antiquité classique et ceux de l’époque byzantine. Ceux-ci comportent plusieurs centaines d’objets en céramique et en métaux divers, en verre et en os, en pierre et en marbre, des panneaux en mosaïque etc. Je parlerai ici de trois groupes qui reflètent bien les aspects de la vie des citoyens: de la vaisselle en céramique, en glaçure (quelques dizaines d’objets, pour la plupart publiés), des croix-encolpia en bronze (cent pièces environ, en grande partie inédites) et des éléments de décor architectonique en marbre de Proconnèse qui posent des problèmes de typologie, de chronologie et de signification dans le contexte architectural et historique.

MASAKO KIDO

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στα τέλη του 2013 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των τοιχογραφιών του καθολικού της Ιεράς Μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, οι οποίες είχαν αρχίσει το 2008 με χορηγία του Υπουργείου Παιδείας της Ιαπωνίας, στα πλαίσια του ακαδημαϊκού προγράμματος *“Η Μελέτη της Μετά-Βυζαντινής Εικονογραφίας και η συντήρηση των τοιχογραφιών του Καθολικού της Ιεράς Μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα”*. Στο πρόγραμμα αυτό συμμετείχαν από ελληνικής πλευράς ο αείμνηστος Δημήτριος Κωνσταντίος, τότε διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου, η σημερινή διευθύντρια του ίδιου μουσείου κα. Αναστασία Λαζαρίδου και ο συντηρητής έργων τέχνης κος Γιάννης Σπανός, ενώ από ιαπωνικής η καθηγήτρια του Kyoritsu University στο Τόκιο κα. Masako Kido, ο καθηγητής του Okayama University κος Michitaka Suzuki και ο καθηγητής του Tokyo University of the Arts, κος Takayasu Kijima.

Όταν αρχίσαμε τις εργασίες συντήρησης, η κατάσταση των τοιχογραφιών δεν ήταν καλή εξ αιτίας των προβλημάτων φθοράς που παρουσίαζαν καθώς και της πυκνής αιθάλης που τις κάλυπτε. Σήμερα, μετά από την ολοκλήρωση της συντήρησης των τοιχογραφιών, μπορούμε να παρατηρήσουμε κάθε λεπτομέρεια της εικονογραφίας και της τεχνοτροπίας τους.

Με αυτήν την ανακοίνωση θα ήθελα να προβώ σε ορισμένες παρατηρήσεις για το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν αυτές οι τοιχογραφίες με τα νέα δεδομένα που προέκυψαν μετά τις εργασίες συντήρησης.

Αναφέρομαι ιδιαίτερα στην επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος του μνημείου, συγκρίνοντάς το με τα κείμενα της *Ερμηνείας της Ζωγραφικής Τέχνης* του Διονύσιου εκ Φουρνά, αρκετά μέρη του οποίου είναι αφιερωμένα στην εικονογραφία. Οι τοιχογραφίες σύμφωνα με την επιγραφή ιστορήθηκαν από τον αγιογράφο Γεώργιο Μάρκου από το Άργος και τους μαθητές του, το 1735. Ο αριθμό των ιστορημένων σκηνών και προσωπογραφιών είναι πολύ μεγάλος. (Ο Γεώργιος Λαμπάκης τις υπολόγισε σε 3.700, ενώ ο Didron τις περιόρισε στις 3.500). Παράλληλα ο Διονύσιος περιγράφει λεπτομερή εικονογραφία για άφθονα θέματα την σχεδόν ίδια εποχή. Έχει σημασία να κάνουμε τη σύγκριση με τις πραγματικές τοιχογραφίες της Μονής και τα κείμενά του για να διαπιστωθεί η συνθετική ιδέα της ιστόρησης του ναού τον 18ο αιώνα.

Για τη Μονή Φανερωμένης υπήρξε ζωηρό το ενδιαφέρον των μελετητών από τα πρώτα βήματα της έρευνας και της προσπάθειας διάσωσης των Βυζαντινών μνημείων εξ αιτίας του μεγάλου αριθμού των παραστάσεων που φέρει και της ποιότητας της ζωγραφικής της. Η αποκάλυψη τους σήμερα μετά τη συντήρηση δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της εποχής του.

Συγκρίνοντας τα κείμενα του Διονυσίου με τις παραστάσεις του ναού της Μονής Φανερωμένης παρατηρούμε ότι η επιλογή των θεμάτων για την εικονογράφηση του δεν ακολουθεί πάντα τις οδηγίες της *Ερμηνείας*. Ας σημειωθεί ότι το Καθολικό της Μονής Φανερωμένης δεν έχει παράλληλα ως προς την έκταση και την ποιότητα της ζωγραφικής της εποχής εκείνης στον ελλαδικό χώρο, εκτός από το Άγιο Όρος. Από την εικονογραφική μελέτη του ναού αυτού θα μπορέσουμε να παρατηρήσουμε τη συμβολή του Γεωργίου Μάρκου στην εξέλιξη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ**Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ
ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ**

Με την ανακοίνωση αυτή επιχειρείται μια επισκόπηση της ιστορίας των βυζαντινών σπουδών, και ειδικότερα της Βυζαντινής Ιστορίας, στην Ελλάδα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Κεντρικό της άξονα συνιστά το έντονο πολιτικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε η μελέτη και πολλές φορές η “χρήση” του Βυζαντίου αναλόγως προς τις ειδικές πολιτικές συγκυρίες κάθε εποχής. Εξετάζεται η θεσμοθέτηση της Βυζαντινής Ιστορίας ως γνωστικού αντικειμένου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και σχολιάζεται η διαπίστωση ότι παρά την έντονη κίνηση περί το Βυζάντιο που παρατηρείται κατά τη δεκαετία 1910-1920, κίνηση συνυφασμένη ασφαλώς με την αναβίωση του εθνικού ζητήματος, η έδρα της Βυζαντινής Ιστορίας, την οποία κατέλαβε ο Κ. Άμαντος, ιδρύθηκε μόλις το 1924. Τέλος, αναλύονται οι επιστημονικές αναζητήσεις των προσώπων, τα οποία με τον θεσμικό τους ρόλο επηρέασαν τον ερευνητικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό της Βυζαντινής Ιστορίας κατά την εξεταζόμενη εποχή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΚΚΑΛΙΑΡΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ-ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΝΕΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Στην σημερινή εποχή της πολιτιστικής κρίσης, της αποδόμησης των ιδεών και του απόλυτου σχετικισμού τίθεται το ερώτημα κατά πόσο ο πολιτισμός και η τέχνη του Βυζαντίου μπορούν να αποτελέσουν πηγές αναστοχαστικής διερεύνησης μιας πολυεθνικής πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Μήπως η ιδέα της οικουμενικότητας, όπως αυτή προβάλλεται στα βυζαντινά χρόνια, θα μπορούσε να αποτελέσει το εφαλτήριο για προβληματισμό σε μία σύγχρονη διαρκώς μεταβαλλόμενη κοινωνία, στην οποία τα όρια του εθνικού κλονίζονται και η αποδόμηση των κοινωνικών συστημάτων δίνουν χώρο σε συντηρητικά, ακόμα και εθνικιστικά μορφώματα;

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η προσέγγιση των μουσειακών εκθέσεων από τους πρώτους επιμελητές, οι οποίοι εξέφραζαν το ιδεολογικό και κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους, επισφραγίστηκε κυρίως από τις ηγεμονικές μορφές της ιστορίας του όψιμου ιστορισμού. Αργότερα, ο βυζαντινός πολιτισμός παρουσιάστηκε με τα αισθητικά κριτήρια κυρίως της βυζαντινής τέχνης. Μόνο κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα οι σταδιακές αναθεωρήσεις στην ερμηνεία των υλικών καταλοίπων του βυζαντινού πολιτισμού, σηματοδότησαν ουσιαστικές αλλαγές στον τρόπο της μουσειακής έκθεσης της βυζαντινής τέχνης μετά από την εποχή της διαχειριστικής μεταβολής στην αντίληψη της έννοιας του μουσείου, σύμφωνα με τις νέες αρχές της μουσειολογίας και αρχαιολογίας.

Εδώ τίθεται το ερώτημα εάν αυτή η γενικότερη αλλαγή του τρόπου παρουσίασης των βυζαντινών εκθέσεων οφείλεται κατά κύριο

λόγο στα πρόσωπα που συγκρότησαν τις διάφορες ομάδες εργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού για τις εκθέσεις-σταθμούς, εκθέσεις μόνιμες ή περιοδικές ή συσχετίζεται με μία οργανωμένη κρατική πολιτιστική πολιτική. Οι εκθεσιακοί χώροι μπορούν σήμερα να μεταμορφωθούν και να μετατραπούν σε τόπους επίσκεψης και διαλογισμού του σύγχρονου ενεργού πολίτη; Πόσο έτοιμοι για δημιουργικές συνέργειες – συνεργασίες είναι οι φορείς-διαχειριστές του βυζαντινού πολιτισμού στη χώρα μας;

Με όχημα την ιστορική γνώση της εξέλιξης των μουσειακών εκθέσεων σταθμών βυζαντινής τέχνης και πολιτισμού στην Ελλάδα, όπως και την συνεισφορά του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε τρόπους για μια νέα πολιτιστική πολιτική για την ανάδειξη του αποθέματος του βυζαντινού πολιτισμού, προσαρμοσμένη στις ανάγκες της σύγχρονης εποχής.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΡΩΣΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ. ΟΓΔΟΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΣΙΩΠΗΡΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΕΘΛΙΑ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΑ

Το πρωτοβυζαντινό παρελθόν της πόλης των Μεγάρων, παρότι τεκμηριώνεται συνεχώς από πλευράς των αρχαιολογικών ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών από το 1933 και εξής, έχει τύχει λίγης ερευνητικής προσοχής στον επιστημονικό και στον ευρύτερο δημόσιο λόγο περί της πόλεως. Στην προκειμένη ανακοίνωση ιχνογραφείται η ιστορία της αρχαιολογίας της πρωτοβυζαντινής πόλης και η υλική καθημερινότητά της, διαμέσου της παρουσίασης των παλαιότερων αρχαιολογικών ερευνών και των δεδομένων των τελευταίων μελετών, με σκοπό την προβολή της αρχαιολογικής εικόνας των Μεγάρων κατά την εν λόγω περίοδο και του τρόπου μελέτης της ως τις μέρες μας.

Πρέπει να επισημανθεί πως, παρά τη δεδομένη ύπαρξη της μνήμης του Βύζαντα στο δημόσιο λόγο της σύγχρονης μας πόλης, τα προβαλλόμενα ή ευρύτερα γνωστά ζητήματα ιστορίας και αρχαιολογίας των Μεγάρων ασχολούνται σπάνια με την πόλη και την περιοχή της Μεγαρίδας ως τμήμα του Ύστερου Ρωμαϊκού κόσμου.

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες της πρωτοβυζαντινής περιόδου εντάσσονται στα πρώτα αρχαιολογικά τεκμήρια που διαθέτουμε από σωστικές ανασκαφές στα Μέγαρα. Για περισσότερο από ογδόντα χρόνια στοιχειοθετούν, μαζί με τις αναφορές στις γραπτές πηγές και στις επιγραφές, την ύπαρξη μιας ενεργού και ζωντανής οικονομίας από τον τέταρτο ως και τον έβδομο αιώνα. Η ανάδειξη αυτής της ιστορικής περιόδου συνήθως αποσιωπήθηκε σχετικά, όπως συνέβη και σε άλλες επαρχιακές πόλεις του Ελλαδικού χώρου, κυρίως λόγω

της αρχικής κατεύθυνσης των αρχαιολογικών σπουδών προς τον κλασικό και ελληνιστικό «αρχαίο ελληνικό» κόσμο ή χαρακτηρίστηκε ως εποχή παρακμής και καταστροφής. Όμως η ιστορία της έρευνας και τα αρχαιολογικά δεδομένα, παλαιότερα ή περισσότερο πρόσφατα, ήδη αναιρούν αυτές τις απόψεις φέρνουν στους συγχρόνους δέκτες απόηχους των διαφόρων αρχαιολογικών αντιλήψεων όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα κατά το εικοστό αιώνα και του πρωτοβυζαντινού υλικού και πνευματικού παρελθόντος μιας ανεπτυγμένης οικονομικά και κοινωνικά επαρχιακής πόλης.

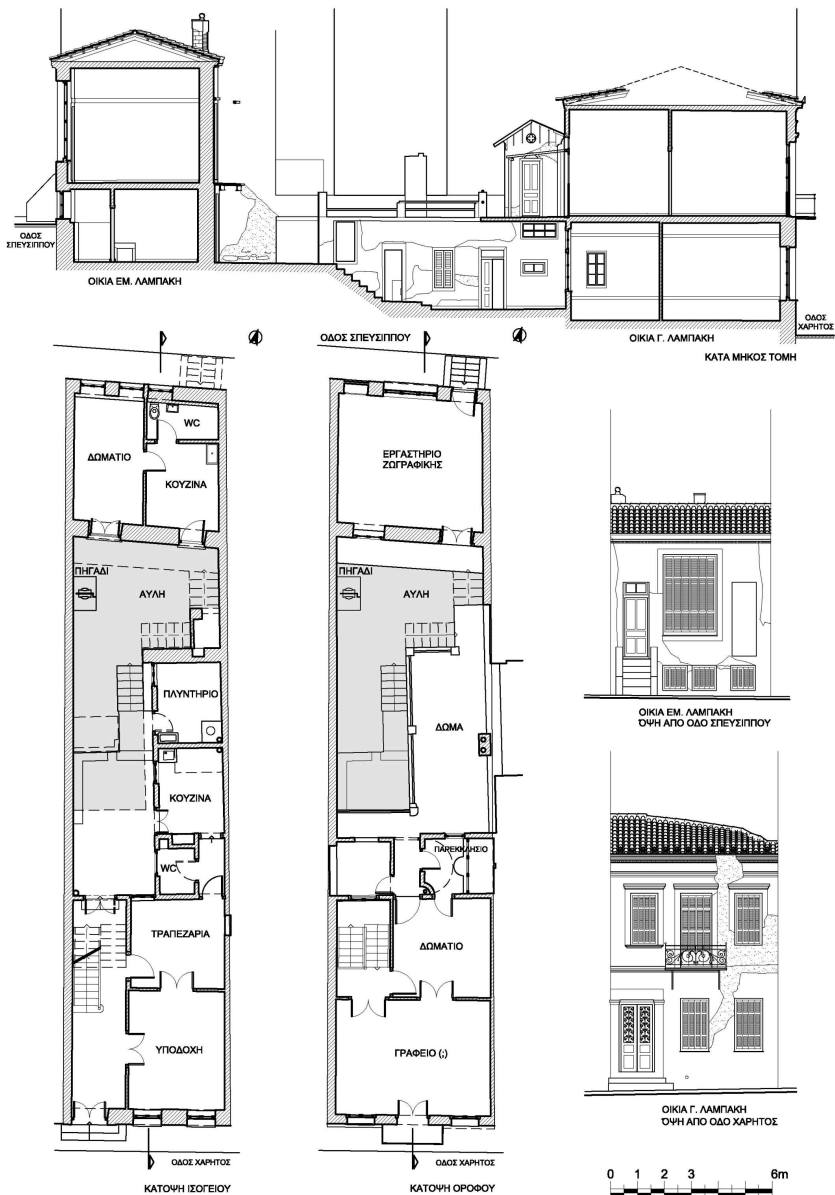
ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΤΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΧΑΡΗΤΟΣ ΣΤΟ ΚΟΛΩΝΑΚΙ

Όπως προκύπτει από έγγραφο του «Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη» κατά το έτος 1879, ο τότε φοιτητής της Θεολογίας Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914) είχε αγοράσει οικία με παραρτήματα, αυλή και οικόπεδο, στη θέση Κολωνάκι (ανάμεσα στις οδούς Χάρητος 17 και Σπευσίππου). Το 1896 συντάχθηκε προϋπολογισμός της απαιτούμενης δαπάνης για την τροποποίηση και μεταρρύθμιση οικίας, προσαρτημάτων και εισόδου μετά της κλίμακας της οικίας. Το έγγραφο αναφέρεται στη μετασκευή της υφιστάμενης μικρής λιθόκτιστης ισόγειας οικίας επί της οδού Χάρητος με την προσθήκη ενός νέου κλιμακοστασίου και ορόφου. Η υφιστάμενη πρόσοψη του ισογείου επί της οδού Χάρητος διαμορφώθηκε εκ νέου με μία νέα θύρα εισόδου και δύο παράθυρα σε αντιστοιχία με τρία υπερκείμενα παράθυρα στο κύριο δωμάτιο στον όροφο. Ο όροφος κατασκευάστηκε με ξύλινα πατώματα, σκάλα και στέγη ενώ τοπικά χρησιμοποιήθηκαν και σιδερένιες δοκοί με πλάκες ανάμεσα τους, με φέρουσες οπτοπλινθοδομές, με οροφές από επιχρισμένο μπαγδατί, κ.λπ. Το εσωτερικό του ισογείου σώζει λιγοστές οροφογραφίες με διάκοσμο με χριστιανικά σύμβολα όπως λ.χ. τον ιχθύ, το μονόγραμμα ΧΡ κ.ά. Στο αρχείο σώζεται ο οικονομικός απολογισμός των εργασιών και ένα ακόμη έγγραφο με τις, επιπλέον των συμφωνημένων, εργασίες όπου αναφέρονται υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στο παρεκκλήσιο στον όροφο που όπως φαίνεται προστέθηκε εκ των υστέρων. Τέλος την ίδια περίπου εποχή κτίστηκε στο πίσω μέρος του ίδιου στενομέτρου οικοπέδου με πρόσοψη επί της οδού Σπευσίππου, ένα μικρό δώροφο ακίνητο με πρόσοψη που είχε πιο

απλοποιημένα μορφολογικά στοιχεία και στο οποίο διατηρούσε την κατοικία και το studio εργασίας του ο αδελφός του βυζαντινολόγου, ο γνωστός ζωγράφος Εμμανουήλ Λαμπάκης (1859-1909). Οι δύο αδελφικές κατοικίες επικοινωνούσαν μέσω της κοινής εσωτερικής αυλής μέσα στην οποία υπάρχει ένα πηγάδι.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΩΤΟΥΛΑ

ΠΟΣΟ 'ΜΟΝΤΕΡΝΟ' ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ; Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ BYZANTINE RESEARCH FUND

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξετάσει την πρόσληψη του Βυζαντίου κατά τον ύστερο 19ο και πρώιμο 20ο αιώνα. Τα ταξίδια και οι καταγραφές βυζαντινών μνημείων από τον θεολόγο/αρχαιολόγο Γεώργιο Λαμπάκη, θα εξεταστούν συγκριτικά με τις λεπτομερειακές τεκμηριώσεις κορυφαίων Βρετανών αρχιτεκτόνων της εποχής, μελών του πρωτοποριακού, για τα τότε δεδομένα, κινήματος Arts & Crafts. Οι καταγραφές αυτές συγκροτούν το Βυζαντινό Αρχείο (Byzantine Research and Publication Fund) της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, το οποίο επισήμως ιδρύθηκε το 1907 και τεκμηριώνει, με σχέδια, ημερολόγια και φωτογραφίες, πάνω από πενήντα (50) μνημεία στην Ανατολική Μεσόγειο, κυρίως την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά. Πόσο συναφείς είναι οι τεκμηριώσεις αυτές μεταξύ τους; Τί τις ενέπνευσε και ποια η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε; Ειδικά στην περίπτωση του Λαμπάκη, προσπάθεια θα γίνει να διερευνηθεί το ζήτημα με υλικό από το αρχείο βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών που σήμερα φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Firestone του Πανεπιστημίου του Princeton. Πώς ερμηνεύουν οι πρώτοι αυτοί ερευνητές το Βυζάντιο και σε τί διαφέρουν στην προσέγγισή τους, τόσο μεταξύ τους, όσο και σε σύγκριση με τις τεκμηριώσεις των σύγχρονών τους ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων/ερευνητών; Όσον αφορά τους Βρετανούς αρχιτέκτονες, θα εξεταστούν τα χαρακτηριστικά της τέχνης και της φυσιογνωμίας του Βυζαντίου που τους έκαναν να στραφούν στην τεκμηρίωση και μελέτη της σωζόμενης βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Τί τους έκανε να στραφούν στο Βυζάντιο

και, ειδικά, στη βυζαντινή Ελλάδα; Η έρευνά τους οφείλει πολλά στη γόνιμη ανταλλαγή ιδεών σε πρωτοποριακούς πνευματικούς και καλλιτεχνικούς κύκλους στη Βρετανία του τέλους του 19ου αιώνα. Ποια η εικόνα που ήδη έχουν ή, σταδιακά, σχηματίζουν για τον πολιτισμό των Βυζαντινών εκπρόσωποι ριζοσπαστικών για την εποχή καλλιτεχνικών κινημάτων;

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΝΟΣ ΑΙΩΝΑ

Η ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου το 1914 επικύρωσε τη κατάληξη μακρόχρονων επιστημονικών συζητήσεων και πρωτοβουλιών ως προς την αναγκαία νομική υπόσταση του φορέα του οποίου σκοπός ορίσθηκε «η συγκέντρωση των έργων βυζαντινής χριστιανικής και μεσαιωνικής τέχνης από των πρώτων χρόνων του χριστιανισμού, μέχρι της καθιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου».

Η ανασκόπηση του χρονικού της ιδρύσεως του Βυζαντινού Μουσείου α) επικυρώνει θεσμικά την ενσωμάτωση της βυζαντινής περιόδου στο τριμερές σχήμα της εθνικής ιστορίας, β) καταγράφει ένα πολιτικό και ιδεολογικό συμβιβασμό στον οποίο προχώρησε τότε το ελληνικό κράτος σε μία προσπάθεια σύγκλισης των επιστημονικών διαφορών- ενίοτε και με τη μορφή διενέξεων- καθώς και των ιδεολογικών ζυμώσεων που σχετίζονταν με τον γεωγραφικό χώρο και τους σκοπούς του νέου κρατικού φορέα γ) σηματοδοτεί επίσημα την έναρξη μιας νέας περιόδου για την προστασία των βυζαντινών μνημείων με νέες αρχές προστασίας, στο κλίμα του εκσυγχρονισμού της χώρας. Το ιδρυτικό θεσμικό πλαίσιο ανέδειξε τον δημόσιο χαρακτήρα του Μουσείου και ως εκ τούτου ένα χώρο στον οποίο οι συλλογές και οι εκθέσεις διεκδίκησαν την έκφραση και την αναπαράσταση εθνικών αξιών συνυφασμένων με την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας.

Το κρατικό μουσείο που ιδρύθηκε το 1914 χρωστάει τον πυρήνα των συλλογών του στη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, πρωτεργάτης της οποίας υπήρξε ο Γεώργιος Λαμπάκης, ακάματος εργάτης της χριστιανικής αρχαιολογίας ο οποίος πέθανε τη χρονιά της ίδρυσης του Βυζαντινού Μουσείου. Οι συλλογές της Εταιρείας περιήλθαν, κατά μεγάλο μέρος τους, στο Μουσείο το 1923, με σχετική υπουργική απόφαση. Σήμερα, οι σημαντικές συλλογές του Μουσείου περιλαμβάνουν αντικείμενα από

τον 3ο έως τον 20 αιώνα μεταξύ των οποίων ορισμένα είναι από τα σημαντικότερα έργα διεθνώς της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης.

Σημαντικό σταθμό της ιστορίας του Μουσείου αποτέλεσε το 1930 η έκθεση των συλλογών του στο συγκρότημα του Μεγάρου της Δούκισσας της Πλακεντίας, μόνιμη έκτοτε στέγη του Βυζαντινού Μουσείου, μετά τις αναγκαίες προσαρμογές που υλοποίησε ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος με την καθοδήγηση του Γεωργίου Σωτηρίου, του μακροβιότερου διευθυντή του Μουσείου από το 1923 έως το 1960. Αναμφισβήτητη τομή στην ιστορία του αποτελεί η επανέκθεση των συλλογών η οποία ολοκληρώθηκε μετά από δεκαετή προετοιμασία το 2010, με μία νέα εκθεσιακή φιλοσοφία και με την επιστημονική ευθύνη του Δημήτρη Κωνσταντίου, διευθυντού του Μουσείου από το 1999 έως το 2010, στη θητεία του οποίου συντελέστηκε ο εκσυγχρονισμός του παλαιού αυτού μουσειακού φορέα. Από τις απαρχές της ίδρυσής του, υπηρέτησαν το Μουσείο από τη θέση του διευθυντή με αφοσίωση και ισχυρό επιστημονικό λόγο διαπρεπείς βυζαντινολόγοι με εξασκημένη όραση και ευρύ γνωστικό πεδίο.

Η αναδρομή στη θεματική και το περιεχόμενο των σημαντικότερων περιοδικών εκθέσεων που το Μουσείο οργάνωσε ή συμμετείχε καταγράφει τα εκάστοτε αιτήματα που αναφύονται με τη διαφορετική χρήση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του Βυζαντίου ως ερευνητικού αντικειμένου. Παράλληλα η αντίστοιχη εκθεσιακή σύνταξη συνοψίζει όχι μόνον τη διαβάθμιση του κοινωνικού προσανατολισμού του Μουσείου αλλά και τις εκάστοτε απόψεις για την πρόσληψη του Βυζαντίου. Η μετάβαση από τον συλλεκτισμό στον αισθητισμό και αργότερα στις πιο σύνθετες αναγνώσεις προκειμένου να κατανοηθεί η βυζαντινή κοινωνία καταγράφεται εκθεσιακά μέσα στη μακρόχρονη πορεία του.

Σήμερα, έναν αιώνα μετά την ίδρυσή του, το Μουσείο με την πολυχιδή δράση του επιτελεί στο ακέραιο τον επιστημονικό, εκπαιδευτικό, πολιτιστικό και κοινωνικό του ρόλο. Αξιοποιεί το θεματικό του περιεχόμενο, ανοίγει στο κοινό θέτοντας νέους στόχους και συναρθρώνει τη μουσειακή πράξη με τα σύγχρονα κοινωνικά αιτήματα.

ANNA I. ΔΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΑΡΙΣΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στην Μονή της Αγίας Μαρίνας, στη νότια πλευρά του Κάστρου της Λάρισας του Άργους, βρέθηκε το 1996 μνημείο από ασβεστολιθικό πέτρωμα, που φέρει δύο επιγραφές (SEG 49, 362). Η πρώτη επιγραφή είναι χαραγμένη στην κύρια όψη και φέρει επιτύμβιο επίγραμμα που χρονολογείται στον 2ο μ.Χ. αι. Η δεύτερη επιγραφή είναι χαραγμένη στη δεξιά στενή πλευρά της ρωμαϊκής στήλης και αναφέρεται στο Κοιμη/τήριον/ Πέτρου/ έπισκό/που τοῦ/ Κεφα/λοδί/ου. Η δεύτερη αυτή επιγραφή είναι χρονολογημένη στο β' μισό του 6ου αι. (Κωνσταντίνα Γερολύμου), ή το πολύ στις αρχές του 7ου αι. (Anastasia Oikonomou-Laniado). Ο αναφερόμενος επίσκοπος Πέτρος, άγνωστος από άλλες πηγές, επικεφαλής της σικελικής επισκοπής Κεφαλο(υ)δίου, που υπαγόταν στην μητρόπολη Συρακουσών από τα μέσα του 8ου αι. και μετά, κάτω από αδιερεύνητες επαρκώς συνθήκες βρέθηκε στην πόλη του Άργους, όπου πέθανε και τάφηκε.

Προσεκτικότερη εξέταση των γραμμάτων της επιγραφής σε σύγκριση με άλλα ενεπίγραφα μνημεία του ελληνικού χώρου χρονολογημένα και μη, οδηγεί πιθανότατα σε μία οψιμότερη χρονολόγηση. Εάν η υπόθεση αυτή αποδειχθεί, όπως πιστεύουμε, ορθή, τότε το περιεχόμενο της επιγραφής εντάσσεται σε ένα εντελώς διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο από εκείνο του β' μισού του 6ου αι.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρηθεί: 1ον) η χρονολογική προσέγγιση των γραμμάτων του μνημείου με βάση το διαθέσιμο επιγραφικό υλικό 2ον) η διερεύνηση της αρχικής θέσης του μνημείου, 3ον) η χρονολόγηση της επιγραφής και 4ον) η ένταξη του περιεχομένου της στο ιστορικό πλαίσιο και τις συνθήκες της εποχής κατά την οποία θεωρούμε ότι αυτή χαρακτήθηκε.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΥΧΟΥΝΑΣ

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο συγκρότημα του Οκτάγωνου των Φιλίππων αποκαλύφθηκε ένα διάτρητο θωράκιο πίσω από την κόγχη του ναού. Στο εύρημα αναφέρθηκε, μεταξύ άλλων κινητών ευρημάτων ο ανασκαφέας, καθ. Στυλιανός Πελεκανίδης στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπήρξε επίσης μια σχεδιαστική πρόταση αποκατάστασης.

Το εύρημα έχει μεταφερθεί στα εργαστήρια συντήρησης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, όπου ταυτόχρονα με τη συντήρηση των θραυσμάτων του γίνεται προσπάθεια αποκατάστασης του, η οποία αποδεικνύει προβλήματα και αποκλίσεις από την προτεινόμενη.

Το θωράκιο έχει επίπεδο πλαίσιο. Οι κάθετες πλευρές είναι δυσανάλογα πλατύτερες από τις οριζόντιες, ενώ δε φέρουν τις εγκοπές της γραμμικής αποκατάστασης. Το κεντρικό θέμα αναπτύσσεται εντός δεύτερου πλαισίου που διαμορφώνει κοιλόκυρτο κυμάτιο.

Το θέμα συγκροτούν κατά την προτεινόμενη αποκατάσταση τρεις σειρές σηρικών τροχών. Τα ενδιάμεσα κομβία συνδέονται με εναλλάξ σταυρούς και τετράφυλλα κοσμήματα, Το εσωτερικό των σηρικών τροχών πληρούν σχηματικά ανθικά μοτίβα.

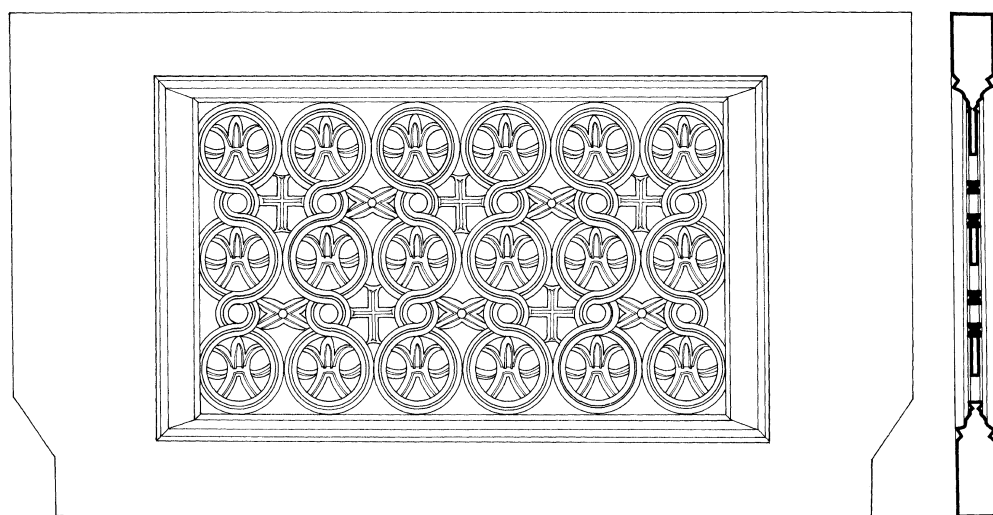
Η θέση εύρεσης του δεν επιτρέπει την απόδοση του σε συγκεκριμένη θέση στο ναό, όπως συμβαίνει και με την πλειοψηφία παρόμοιων θωρακίων (π.χ. στη Ραβέννα). Η ύπαρξη του ωστόσο στο Οκτάγωνο σε συνδυασμό με το διάκοσμο του δευτέρου άμβωνα υποδηλώνει πως το συνεργείο της Βασιλικής Β΄ φρόντισε και για τους άλλους ναούς της πόλης.

Το βασικό ερώτημα ωστόσο είναι για το ποια είναι η φύση και ο σκοπός των διάτρητων θωρακίων με φυτικό διάκοσμο. Δεδομένου

πως τα περισσότερα διάτρητα θωράκια αποτελούν μεταφορά στο μάρμαρο σχημάτων και μορφών σε άλλα υλικά (μέταλλο και ξύλο) και αποτελούν στιβαρές κατασκευές, τι δικαιολογεί την προσπάθεια διαμόρφωσης σύνθετων παραστάσεων και από πού μεταφέρονται τα πρότυπα;

Αποτελούν δείγματα επίδειξης δεξιοτεχνίας, όπως έχει υποστηριχθεί, ή μήπως πρόκειται για απόπειρα να εφαρμοστούν σε θωράκια οι τεχνικές και οι αισθητικές αντιλήψεις που υιοθετούνται στις επιστρώσεις κιώνων και πεσσών, ιδιαίτερα μετά την ανάπτυξη και διάδοση της τεχνικής αϊου; Μήπως εντέλει πρόκειται για μια προσπάθεια αισθητικής ενοποίησης στους ναούς υψηλών απαιτήσεων, όπου με άλλα λόγια ο «ουρανός» (κιονόκρανα και πεσσόκρανα) κατεβαίνουν στη «γη» (θωράκια), κάτι όμως που έγινε εφικτό για διάφορους λόγους.

Με την ευκαιρία ανάλυσης του συγκεκριμένου ευρήματος γίνεται μια ανασκόπηση και στα υπάρχοντα στο Ν. Καβάλας διάτρητα θωράκια.

τό διάτρητο θωράκιο της κόγχης του ἱεροῦ. Ἀναπαράσταση

0 10 20 30 50 cm

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΪΛΗΣ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΤΙΣΤΑ ΤΕΜΠΛΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ ΣΤΑ ΜΕΣΚΛΑ

Στο 32^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης είχε θιγεί το ζήτημα του λατρευτικού δυισμού των μονόχωρων ναών της Κρήτης κατά την πρόμη Ενετοκρατία. Τότε είχε παρατηρηθεί η ύπαρξη μίας σημαντικής λειτουργικής διαφοροποίησης, που συνίσταται στην ύπαρξη ενός συνόλου ναών με χτιστό τέμπλο και μίας ευρύτερης ομάδας εκκλησιών με προσκυνηματικές εικόνες-τοιχογραφίες στο ανατολικό τμήμα των πλάγιων τοίχων, χωρίς οπτικό αποκλεισμό του Ιερού Βήματος.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρατίθενται νέα στοιχεία για το ζήτημα με βάση τις πρόσφατες διερευνήσεις στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στα Μεσκλά Κυδωνίας. Η εκκλησία εντοπίζεται στις παρυφές του ομώνυμου ορεινού οικισμού και ανήκει σε μία παραλλαγή του μονόχωρου ναού με δύο συμμετρικά ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων. Ο αρχικός τοιχογραφικός διάκοσμος εντοπίστηκε στον ανατολικό τοίχο του ναού και χρονολογείται στο β' μισό του 13ου αι. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή η εκκλησία ανακαινίστηκε και τοιχογραφήθηκε εκ νέου στα 1303 από το Θεόδωρο Δανιήλ και τον ανηψιό του Μιχαήλ Βενέρη κατόπιν χορηγίας του μοναχού Λεόντιου. Σε μεταγενέστερη φάση - στο α' μισό του 14ου αι.- προστέθηκε ο δυτικός νάρθηκας με εκτεταμένο τοιχογραφικό διάκοσμο. Τα δομικά στοιχεία και οι τοιχογραφίες του ναού αναστηλώθηκαν και συντηρήθηκαν από την 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τα έτη 2011-12. Από την έρευνα στην τοιχοποιία και στο ζωγραφικό διάκοσμο προέκυψαν νέες παρατηρήσεις σε σχέση με το λειτουργικό εξοπλισμό και το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας. Συγκεκριμένα διαπιστώθηκαν τα εξής:

Η διάταξη των κύριων λατρευτικών εικόνων που προβάλλονται ως τοιχογραφίες στον νάρθηκα και στον κυρίως ναό επιτελούν συγκεκριμένες λειτουργίες σε διακριτούς χώρους και καταδεικνύουν την τριμερή συμβολική διάκριση του χώρου της εκκλησίας σε επίγεια ζώνη/νάρθηκα, ουράνια ζώνη/ναό και επουράνια ζώνη/Ιερό Βήμα. Για τη διάκριση του Ιερού Βήματος σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε το -χαμένο πλέον- χτιστό τέμπλο. Τα ίχνη της εγκατάστασης του εντοπίζονται στο μέσον των ανατολικών τυφλών αψιδωμάτων. Η δημιουργία του χτιστού τέμπλου, μολονότι είναι σύγχρονη με την τοιχογράφηση της εκκλησίας στα 1303 εμφανίζεται ως αποτέλεσμα δευτερογενούς διαδικασίας, που δεν είχε προβλεφθεί από τον αρχικό σχεδιασμό του ναού. Το τέμπλο κατασκευάστηκε πάνω από τις υφιστάμενες βαθμίδες των τυφλών αψιδωμάτων της αρχικής φάσης (13ος αι.) ενσωματώνοντας τις στην τοιχοδομία του. Η τοποθέτηση της χτιστής εγκατάστασης στο μέσο των αψιδωμάτων επέφερε τη διάσπαση της ενότητας των συγκεκριμένων ζωγραφικών επιφανειών υποχρεώνοντας τους ζωγράφους να τοιχογραφήσουν στα ανατολικά διάχωρα μετωπικούς Ιεράρχες (υποδηλώνοντας το χώρο του Ιερού Βήματος) και να καλύψουν τα δυτικά διάχωρα με μικρογραφικές αποδόσεις στυλιτών (παραπέμποντας στον αγιολογικό κύκλο του κυρίως ναού).

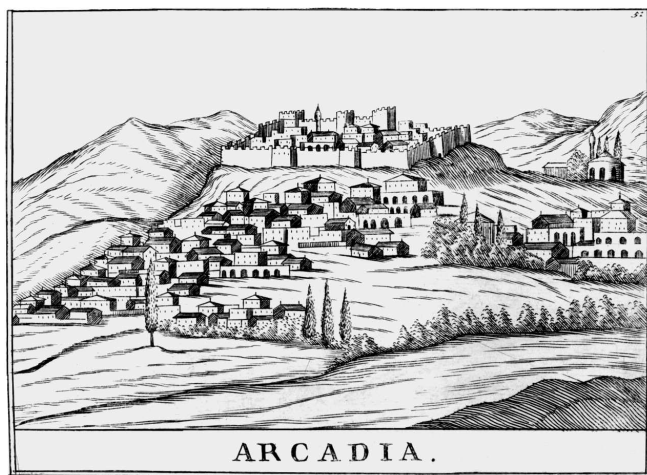
Οι παραπάνω παρατηρήσεις, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά ενός συνόλου εκκλησιών της Δυτικής Κρήτης, που χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αι.-αρχές 14ου αι., υποδεικνύουν μία περίοδο ζυμώσεων με άξονες την εγκατάσταση του χτιστού τέμπλου -που εμφανίζεται ως λειτουργικός νεωτερισμός- και την προβολή των κύριων λατρευτικών εικόνων-τοιχογραφιών των εκκλησιών. Παράλληλα, τα νέα στοιχεία που προέρχονται από το μικρό ναό των Μεσκλών τονίζουν την αναγκαιότητα επαναξιολόγησης των πληροφοριών που μπορούν να μας προσφέρουν τα επαρχιακά/μη εγχειριδιακά μνημεία για την κατανόηση των αρχιτεκτονικών, εικονογραφικών και λατρευτικών μετασχηματισμών της περιόδου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ «ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ» ΣΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΑ-ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Η ύπαρξη του ερειπωμένου τεμένους αποκαλύφθηκε την δεκαετία του 1980 κατά τη διάρκεια εργασιών φωτογραφικής και σχεδιαστικής τεκμηρίωσης του παραδοσιακού οικιστικού συγκροτήματος που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο του φρουρίου της Άνω Πόλης της Κυπαρισσίας, στα πλαίσια της εκπόνησης της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας της γράφουσας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης.

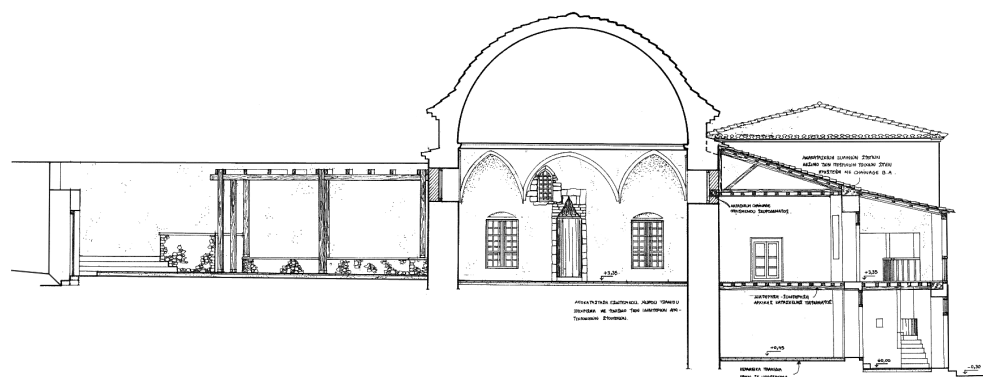
Το τέμενος, χωρίς τον τρούλο του, κατείχε τη θέση υπερυψωμένου αίθριου της κατοικίας του Παναγιώτη Αντωνόπουλου, που ήταν γνωστός ως «Κάμπρας» στη μικρή κοινωνία της Άνω Πόλης. Από το εσωτερικό του αίθριου καθίσταντο ορατά τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τα ίχνη επί των τοιχοποιιών που ήταν αρκετά για να καθοδηγήσουν τη γραφική αποκατάσταση του τεμένους.

Η θέση του τεμένους είναι χαρακτηριστικής σημασίας για την πολεοδομική ανάπτυξη του οικισμού της Αρκαδιάς. Το τέμενος της αγοράς προβαλλόταν στο ψηλότερο σημείο της μεσαιωνικής αγοράς και μετέπειτα παζαριού της οθωμανικής περιόδου. Ενταγμένο στο πλάτωμα όπου ανοίγεται η είσοδος στο μεσαιωνικό φρούριο με τον πλάτανο και την περίοπτη κρήνη, επί της

κεντρικής οδού που οδηγούσε στην πίσω ρούγα και τους Μύλους αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα τοπόσημα του οικισμού. Η κατασκευή του τεμένους χρονολογείται στους πρώτους μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους χρόνους, καθώς διακρίνεται σαφώς στην γνωστή γραφική απεικόνιση της πόλης της Αρκαδίας από τον Coronelli που δημοσιεύτηκε το 1685 στη Βενετία (εικ.1)

Πρόκειται για μία τυπική διάταξη τεμένους διαστάσεων του εσωτερικού χώρου του 11,00×11,00 μ. με πάχος λιθοδομής 1,20μ. και άφθονη χρήση κεραμιδιών στους αρμούς της τοιχοποιίας του και λίθινα διακοσμητικά στοιχεία (εικ.2). Στη δυτική του όψη διακρίνονται ίχνη προστώου στον όροφο με τρεις τρουλίσκους υποβασταζόμενους με κίονες. Στο ισόγειο της δυτικής κύριας όψης του υπήρχαν τρία καταστήματα, διάταξη την οποία ευνόησε η επικλινή διαμόρφωση του εδάφους και ήταν αρκετά διαδεδομένη στην αρχιτεκτονική τεμενών ιδίως σε κεντρικούς χώρους των πόλεων και σε αγορές.

Η μελέτη αποκατάστασης του κτιριακού συγκροτήματος ολοκληρώθηκε από την γράφουσα το 1995, μετά από ανάθεση του Δήμου Κυπαρισσίας. Ως γενική αρχή που τέθηκε από την μελέτη ήταν η επιλογή της δεύτερης οικοδομικής φάσης του ως κυρίαρχης στη σημερινή κατάσταση, κατοχυρωμένης στη συνείδηση των πολιτών. Τα στοιχεία της πρώτης οικοδομικής φάσης και ιδιαίτερα των ερειπίων του τεμένους διατηρούνται και αναδεικνύονται αφού ολοκληρωθεί η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του με σχολαστικούς καθαρισμούς, καθαιρέσεις ευτελών προσθηκών και αρχαιολογική διερεύνηση του χώρου. Στόχος είναι να συμπληρωθεί ο τρούλος ώστε να αναδειχθεί το τέμενος ως κεντρικός πυρήνας του Λαογραφικού Μουσείου με δυνατότητα πολλαπλών χρήσεων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ (4ος-7ος αι.)

Στη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου στη Ρόδο φυλάσσονται ευάριθμες επιτύμβιες επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής εποχής. Όλες, εκτός από μία που βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή, προέρχονται από παραδόσεις, κάποιες, πιθανότατα, της εποχής της Ιταλοκρατίας, ενώ ένα μέρος τους περισυλλέχθηκε από την περιοχή της Καμείρου Σκάλας.

Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός της σπανιότητας επιγραφών, επιτυμβίων αλλά και αφιερωματικών, της πρωτοβυζαντινής εποχής στη Ρόδο, από τις οποίες ελάχιστες έχουν δημοσιευθεί, κυρίως σε *corpora*. Η μελέτη τους προσθέτει νέα ονόματα στο πλούσιο ανθρωπωνυμικό υλικό των επιγραφών του νησιού. Παράλληλα, παρέχονται πληροφορίες αμάρτυρες από αλλού, με ενδεικτικό το παράδειγμα επιτυμβίου από την Κάμειρο Σκάλα του 474, όπου αναγράφεται η καταγωγή της νεκρής από την Κωνσταντινούπολη, τεκμήριο εγκαταστάσεων σε επίπεδο ατομικό ή και οικογενειακό, και μάλιστα, όπως αποδεικνύει η δεύτερη χρήση του, κάποιας χρονικής διάρκειας.

Από τα επαγγέλματα που μαρτυρούνται στις επιγραφές της Ρόδου, ξεχωρίζει αυτό του *σουλούκωνος*. Για τον άγνωστο από αλλού τίτλο, θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει, δεδομένης της γλωσσικής συγγένειας, μια αναλογία προς τον όρο *τζουλούκωνες*, δηλωτικό κατώτερης τάξης μισθοφόρων στρατιωτών κατά τον Γεώργιο Ακροπολίτη.

Οι γραμμένες αμελώς και σε ευτελές υλικό επιγραφές αυτές, αναδεικνύουν μια ενδιαφέρουσα πτυχή της Ρόδου της ύστερης αρχαιότητας, η οποία διέλαθε της προσοχής των μελετητών, που αρκέστηκαν στις

πολύαριθμες της ελληνιστικής περιόδου. Ωστόσο, τα σημαντικότερα αυτά μνημεία παρέχουν πλήθος πληροφοριών για τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους στο νησί. Οι γνώσεις μας ευελπιστούμε να εμπλουτισθούν περαιτέρω από τη συνολική δημοσίευση και των λοιπών επιτύμβιων επιγραφών της περιόδου αυτής από τα Δωδεκάνησα, σε συνδυασμό με την επιχειρούμενη εδώ επανεξέταση ορισμένων ήδη δημοσιευμένων παραδειγμάτων.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ο Γεώργιος Λαμπάκης μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα από τη Γερμανία, όπου ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή, προσκλήθηκε από τον Υπουργό των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως να αναλάβει το έργο της μελέτης της κατάστασης του μνημείου του Οσίου Λουκά ως ειδικός στην «Χριστιανική Αρχαιολογία». Ενώ λοιπόν οι αναφορές στο βυζαντινό παρελθόν πληθαίνουν οι αναφορές σε χριστιανικά μνημεία και στη «χριστιανική αρχαιολογία» σε επίσημο κείμενο του Υπουργού αποκαλύπτουν ότι δεν υπάρχει ακόμη σαφής διάκριση ή αντιδιαστολή ανάμεσα στο «χριστιανικό» και το «βυζαντινό» παρελθόν.

Επιπλέον, στην ιδρυτική εγκύκλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1884 αναφέρεται «Γνωστή τυγχάνει η κατάσταση εις την περιήλθον αι Χριστιανικάι του τόπου ημών αρχαιότητες. Ιεροί ναοί, αμιμήτου βυζαντιακής αρχιτεκτονικής δεινότητος...». Συνεχίζει πιο κάτω αναφέροντας ότι από τη μελέτη αυτών των αρχαιοτήτων «προήλθε ο νέος και σπουδαιότατος κλάδος της εκ των μνημείων της χριστιανικής τέχνης Θεολογίας (Monumentale Theologie)». Διαπιστώνεται ότι η ενασχόληση με τα «βυζαντινά» ή «χριστιανικά» μνημεία θεωρείται ότι αποτελεί κλάδο της Θεολογίας, αν και οι αναφορές στο βυζαντινό παρελθόν δεν απουσιάζουν.

Στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας δημοσιεύτηκαν οι ανακοινώσεις του Γεωργίου Λαμπάκη στο Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1905 αλλά και η εισήγηση που έστειλε και διαβάστηκε στο Β΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, που έλαβε χώρα στο Κάιρο το 1909. Και στις

δύο περιπτώσεις έλαβε μέρος στο τμήμα του συνεδρίου με τίτλο Αρχαιολογία Θρησκευτική και όχι Αρχαιολογία Βυζαντινή.

Η χριστιανική αρχαιολογία, όπως την αντιλαμβανόταν ο Λαμπάκης οφείλει να εξετάζει «το ενιαίο της καθόλου χριστιανικής εποχής, ήτις από Χριστού αρχομένη, διήκει μέχρι ημών». Η Βυζαντινή Αρχαιολογία αποτελεί μόνο ένα κλάδο της Αρχαιολογίας, έτσι όπως ο Λαμπάκης διευκρίνισε τα όρια των κλάδων της Αρχαιολογίας, με αφορμή το Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο που συνήλθε στην Αθήνα, το 1905.

Στην ανακοίνωση αυτή θα αναλυθεί, ωστόσο, ο ρόλος του Γεωργίου Λαμπάκη στη συγκρότηση του αντικειμένου της Βυζαντινής Αρχαιολογίας, παρά την θεωρητική του αντίθεση σε αυτήν.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τό ένδιαφέρον γιά τήν βυζαντινή ἀρχιτεκτονική δημιουργήθηκε στήν Εὐρώπη στό τέλος τοῦ ρωμαντισμοῦ, πού εἶχε προκαλέσει τήν ἀγάπη γιά τά ἐκεῖ μεσαιωνικά μνημεῖα. Οἱ πρῶτοι μελετητές, ἐπώνυμοι ἀρχιτέκτονες, ἀσχολήθηκαν περισσότερο μέ τήν Ἁγία Σοφία καί ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἀργότερα μέ τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρωτοπόρος στήν Ἑλλάδα γιά τήν μελέτη τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων ἦταν ὁ Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914), ἰδρυτής τῆς Ἐταιρείας καί τοῦ Μουσείου, ἐνθουσιώδης ὑποστηρικτής τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Τοῦ ὀφείλομε τήν πρώτη καταγραφή τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Χώρας καί τίς συλλογές τῆς Ἐταιρείας, μεταξύ τῶν ὁποίων καί φωτογραφίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν σήμερα καταστει πολῦτιμες. Ὁ Λαμπάκης δέν διακρίθηκε ὡς ἐρευνητής, ἀλλά κράτησε γιά ἓνα μεγάλο διάστημα ζωηρό τό ένδιαφέρον γιά τά χριστιανικά μνημεῖα στή χώρα.

Περί τό 1900 γίνονται οἱ πρῶτες οὐσιαστικές μελέτες γιά τήν βυζαντινή ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα, πάλι ἀπό ξένους ἐρευνητές. Ἡ Βρεταννική Ἀρχαιολογική Σχολή ὀργάνωσε τήν ἀποτύπωση βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν καί ἐξέδωσε μιὰ πρώτη συστηματική ἀρχιτεκτονική μελέτη γιά τήν μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά (1901) καί τό 1916 ὁ G. Millet δημοσίευσε τή γνωστή συνθετική του ἐργασία γιά τήν ἑλλαδική «σχολή» τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τό βιβλίο θεωρεῖται σήμερα κάπως ξεπερασμένο, ἀλλά ἀνέδειξε τόν πλοῦτο τῶν ἑλλαδικῶν μνημείων καί παρὰ τήν ἑλλειπή τεκμηρίωσή τους ἔγινε ἓνα βιβλίο ἀναφορᾶς γιά τούς μελετητές.

Κατά τό διάστημα 1900-1930 παρουσιάστηκαν μονογραφίες πού ἔδωσαν μεγάλη ὄθηση στίς ἐρευνες γιά τήν ἀρχιτεκτονική: τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin καί Ebrard), τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Πόλη (Ε. Ἀντωνιάδης), τῆς Δωδεκανήσου καί τῆς Κρήτης (G. Gerola), τοῦ Δαφνίου καί τοῦ Μυστρά (G. Millet) καί τοῦ Γ. Σωτηρίου (Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης καί βασιλικές Θεσσαλικῶν Θηβῶν).

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου δεσπόζει κατά τὰ ἐπόμενα χρόνια. Στούς δώδεκα τόμους τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος καθιέρωσε ἕνα τρόπο ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, μέ συγκριτική μέθοδο γιά τήν τυπολογία, τήν μορφολογία, τόν διάκοσμο, τήν κατασκευή καί τήν ἱστορία κάθε μνημείου. Συνάμα πλούτισε τήν ἐλληνική βιβλιογραφία μέ σπουδαῖα ἔργα, ὅπως ἡ Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική, γιά τήν μονή τῆς Πάτμου, τήν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, τήν Ἐυλόστεγο Παλαιοχριστιανική Βασιλική τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, τὰ μνημεῖα τῆς Χίου καί σέ πλείστα ἄλλα διάσπαρτα σέ ἐπιστημονικά περιοδικά μελετήματα γιά ἄλλα μνημεῖα.

Κατά τήν προπολεμική περίοδο δημοσιεύονται καί ἄλλες μελέτες πού ἀναδεικνύουν τόν Ἑλλαδικό ὡς τόν πιό πλούσιο ποσοτικά καί ποιοτικά χῶρο τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς: τοῦ P. Lemerle γιά τούς Φιλίππους, τοῦ Traquair καί τοῦ Megaw γιά τήν Μάνη, τοῦ Jewell καί Husluk γιά τήν Καταπολιανή, τῆς M. Σωτηρίου γιά τήν Σκριποῦ. Ὑπόδειγμα μεθόδου ἀποτέλεσε ἡ μελέτη τοῦ Megaw γιά τήν χρονολόγηση τῶν ἐλλαδικῶν μνημείων καί νέα θεώρηση τῆς τέχνης καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Βυζαντίου ὑπέδειξε ὁ Παναγιώτης Μιχαλῆς.

Μετά τόν πόλεμο συνεχίσθηκαν οἱ ἐπισημάνσεις καί οἱ συνοπτικές δημοσιεύσεις τῶν μνημείων Μάνης, Νάξου, Γορτυνίας, Θήρας, Ἀττικῆς, νομῶν Πέλλης καί Φλωρίνης, Μεσσηνίας καί ἄλλων. Μερικά γενικά βιβλία γιά τήν βυζαντινή ἀρχιτεκτονική (R. Krautheimer, C. Mango, R. Ousterhout, L. Rodley) ἀξιοποίησαν τὰ νέα εὐρήματα καί ἀναθεώρησαν παλαιές ἀπόψεις. Παραλλήλως οἱ ἀνασκαφές ἔφεραν στό φῶς πλῆθος παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, τῶν ὁποίων ὅμως οἱ δημοσιεύσεις ὡς πρός τήν ἀρχιτεκτονική ἦταν συνήθως ἐλλειπεῖς. Κατά τήν ἴδια ἐποχή στήν Ἑλλάδα ὑπῆρξε σημαντική δραστηριότητα μέ τίς ἐκδόσεις μονογραφιῶν ἢ διδακτορικῶν διατριβῶν. Ἀξίζει νά σημειωθοῦν τῶν Προεδρικῶν Δυτ. Ἑλλάδος, Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Ἀγίου Ἀχιλλείου Πρέσπας, Νέας Μονῆς Χίου, καθολικοῦ Βατοπεδίου, Μητροπόλεως Μυστρᾶ, Σωτήρας Χριστιάνου, μονῆς Πάτμου καί ἄλλων. Ὁ συνδυασμός τῶν ἐρευνῶν Ε. Στίκα, Μ. Χατζηδάκη, Ν. Οἰκονομίδη καί Δ. Σοφιανοῦ ἐπέλυσε τὰ ἱστορικά προβλήματα τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά.

ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ-ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΚΤΗΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ («ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ»)

Στον διάκονο Ιωάννη τον Σχολαστικό, (†603), έχει πρόσφατα ορθά επαναποδοθεί από την έρευνα η πνευματική πατρότητα της σύνθεσης του ψηφιδωτού της Μεταμόρφωσης (περί το 565) στο Καθολικό της Μονής Σινά.

Από το έτος αυτό ως τα τέλη του βου αιώνα ο Όσιος συνδέεται ενδεχομένως και με άλλα κτηριακά έργα στο Σινά: Για την τιμώμενη Θεοτόκο δημιουργήθηκε το παρεκκλήσιο της Βάτου, ανατολικά της αψίδας του Καθολικού ενώ στο δεύτερο τιμώμενο πρόσωπο, τον Προφήτη Μωυσή, που είχε απεικονιστεί τρεις φορές στον ψηφιδωτό διάκοσμο της αψίδας, δεν αφιερώθηκε ειδικό παρεκκλήσιο. Στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο αφιερώθηκε το σημαντικό νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο του Καθολικού.

Για τους τοπικούς «έν Σινᾶ Σαράντα Όσίους Πατέρες», των οποίων την πρώτη αναίρεση είχε περιγράψει ο Αμμώνιος, περί το έτος 375, και τη δεύτερη ο Όσιος «Νείλος» πιθανότατα τον 5ο αιώνα, είχε έκτοτε διαμορφωθεί μία τοπική παράδοση που διατήρησε από την πρώτη αναίρεση τον αριθμό των Πατέρων και από τη δεύτερη την ακριβή ημέρα του μαρτυρίου τους. Στα τέλη του βου αιώνα είχε λαξευτεί σχετική επιτύμβια επιγραφή που από το 1214 μαρτυρείται μέσα στο Καθολικό. Αρχικά είχε πιθανότατα τοποθετηθεί στη θέση της Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα στην κοιλάδα της Λιγαίας. Τρία μονογράμματα, δύο από τα οποία έχουν αναγνωστεί από τον Ι. Ševčenko (1966) ως «Ιωάννης Πρεσβύτερος», σε συνδυασμό με το υμνογραφικό της κείμενο (Γρ. Βαμβακάς, 1984), μας οδήγησαν στην υπόθεση ότι η πνευματική πατρότητά της θα μπορούσε να ανήκει στον Ιωάννη της Κλίμακος. Η υπόθεση υποστηρίζεται από τους παρακάτω συσχετισμούς: Ο άγνωστος πρεσβύτερος Ιωάννης, που υπογράφει ως μεταφραστής του κειμένου

της «Διήγησης» του Αμμωνίου από την “Αιγυπτιακή” στην Ελληνική γλώσσα είναι ενδεχομένως ο Ιωάννης Σχολαστικός. Όπως αποκαλύπτεται στους περί «Υπακοής» και «Μετανοίας» Λόγους της «Κλίμακας», ο Ιωάννης, διέμεινε σε κοινοβιακή μονή κοντά στην Αλεξάνδρεια και στο παράρτημά της, τη Μονή των Μετανοούντων. Αυτό πιθανότατα του είχε επιτρέψει να εντοπίσει, σε αναχωρητή που εγκαταβιούσε κοντά στη Ναύκρατη, τη «Διήγηση». Φαίνεται ότι η αποστολή του μοναχού Ιωάννη στο κοινόβιο της Αιγύπτου απέβλεπε πρωτίστως στην οργάνωση της «Σκήτης των αναχωρητών της Βάτου» σε κοινόβιο, αμέσως μετά την ολοκλήρωση των έργων του Ιουστινιανού.

Αργότερα ο αββάς Ιωάννης, ηγούμενος πλέον της Μονής Σινά, υπήρξε, βάσει σωζόμενης επιγραφής, κτήτορας του τεχνικού έργου σύνδεσης της Μονής στην κοιλάδα της Βάτου με τη βασιλική στην Αγία Κορυφή. Ενδέχεται λοιπόν η πολύμοχθη κατασκευή των λίθινων σκαλοπατιών της γήινης κλίμακας για την κοπιώδη ανάβαση από τη Μονή Σινά προς την Αγία Κορυφή να ενέπνευσε τον Ιωάννη κατά τη μακροχρόνια σύνταξη των πνευματικών αναβαθμών της «Ουρανοδρόμου Κλίμακας», η επίπονη «ανάβαση» των οποίων οδηγεί από τη γη προς τον Θεό. Τότε θα πρέπει να ανηγέρθηκε και το μονύδριο των «σφαλλόντων» ή της «Φυλακής» κοντά στον Θολά.

Την εποχή της ηγουμενίας του Ιωάννη, στα τέλη του βου αιώνα φαίνεται ότι ήταν γνωστή η παράδοση της μεταφοράς του λειψάνου της Αγίας Αικατερίνας στο όρος Σινά από αγγέλους ενώ «τό πολύαθλον σῶμα τῆς μάρτυρος» παρέμενε «ἕως τοῦ νῦν ἀθέατον ἅπασιν» (J. Viteau, 1897). Φαίνεται πιθανό ο ηγούμενος Ιωάννης, να συνέγραψε ο ίδιος ή να καθοδήγησε τη σύνταξη του ανυπόγραφου «Μαρτυρίου» της Αγίας.

Στα τέλη του βου αιώνα ο Όσιος Ιωάννης Σχολαστικός είχε εμπνευσμένα ολοκληρώσει το κτητορικό, μεταφραστικό, συγγραφικό και αγιολογικό του έργο και παράλληλα συμβάλει ουσιαστικά στην οργάνωση της νεοσύστατης κοινοβιακής Μονής Σινά, γεγονός που του επέτρεψε να παραδώσει την ηγουμενία στον αδελφό του Γεώργιο και να επιστρέψει στην προσφιλή του ησυχία στον Θολά.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑ Α. ΟΛΥΜΠΙΟΥ**Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΦΩΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ**

Αναμφίβολα η βυζαντινή θρησκευτική αρχιτεκτονική έκανε συνειδητή και συστηματική χρήση του φυσικού φωτός για την ενίσχυση της εντύπωσης του θείου, ούτως ώστε η λειτουργική πράξη να μπορεί να γίνει αντιληπτή όχι μόνο διαμέσου του λόγου, αλλά και διαμέσου των αισθήσεων. Το φυσικό φως χρησίμευε, στην προκειμένη περίπτωση, ως το νοητό όχημα για τη σύλληψη του ‘αληθινού’ φωτός της θεϊκής φύσης.

Το παρόν άρθρο έχει σκοπό την εξέταση της μυστηριώδους ατμόσφαιρας του εσωτερικού χώρου της βυζαντινής εκκλησίας που δημιουργείται με τη χρήση του φυσικού φωτός. Υποστηρίζει ότι η κατανοητή αίσθηση που δημιουργείται στον επισκέπτη είναι αποτέλεσμα ενός εξαιρετικά προσεκτικού σχεδιασμού της εισαγωγής του φυσικού φωτός στο εσωτερικό του ναού.

Η χρήση κατόπτρων και θυρωμάτων σε συνδυασμό με τον κατάλληλο προσανατολισμό των κτιρίων, είχε ως αποτέλεσμα την άριστη εκμετάλλευση του ηλιακού φωτός για τη δημιουργία των επιθυμητών εντυπώσεων. Οι βυζαντινοί αρχιτέκτονες προσπαθούσαν να διαχειριστούν όσο το δυνατό καλύτερα το φυσικό φως, τόσο κατά το θερινό, όσο και κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο, λαμβάνοντας υπόψη τους το χώρο και το χρόνο στον οποίο λάμβαναν χώρα τα διάφορα μυστήρια της Εκκλησίας.

Για τις ανάγκες της παρούσας ανακοίνωσης θα μελετηθούν συγκριτικά εκκλησιαστικά μνημεία της Κύπρου, που χρονολογούνται μεταξύ του 12ου και 14ου αιώνα, όπως για παράδειγμα ο ναός της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου) κοντά στο χωριό Νικητάρι και ο ναός της Παναγίας του Άρακος στα Λαγουδερά.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Bennett Cl., *In search of the sacred: Anthropology and the study of religions*, London 1996.
- Gervase M., *Byzantine aesthetics*, London 1963.
- Jones-Frank M., *Iconography and liturgy*. Meeting house essays number six. Chicago 1994.
- Krautheimer R., *Early christian and byzantine architecture*, New Haven & London 1986.
- Liritzis I. and Vassiliou H., 'Further solar alignments of Greek Byzantine churches', *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol.6 / No.3, Athens 2006.
- Mann A.T., *Sacred architecture*, Dorset 1993.
- Sacopoulos M. A., *Asinou en 1106: et sa contribution a l'iconographie*, Brussels 1966.
- Stylianou A.& J., *The painted churches of Cyprus. Treasures of byzantine art*. Nicosia 1997.
- Στυλιανού Α. & Ι., Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου, Λευκωσία 1973.
- Weyl Carr A. & Nicolaïdès A. (ed.), *Asinou across Time. Studies in the architecture and murals of the Panagia Phorbiotissa Cyprus*, Washington 2012.
- Winfield D. & Mango C., 'The Church of the Panagia tou Arakos, Lagoudera: First Preliminary Report', στο: *DOP* 23/24, (1969/1970), p. 377-380.
- Winfield D., *The church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudera, Cyprus: The Paintings and their painterly significance*, Washington 2003.

ΜΙΡΚΑ ΠΑΛΙΟΥΡΑ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΚΑΙ Η «ΑΠΟΚΕΦΑΛΙΣΙΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ» ΣΤΑ ΜΕΓΑΡΑ

Οι αρχαιολογικές περιοδείες του Γεώργιου Λαμπάκη (1854-1914) και οι αυτοψίες του ανά την Ελλάδα αποτυπώνονται στα κατάλοιπά του και συγκροτούν ένα corpus στοιχείων –δημοσιευμένων και μη– που, εκτός από την τεκμηριωτική του αξία για τα βυζαντινά μνημεία της χώρας μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αποτελεί ένα υλικό που υπόκειται σε νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Στο πλαίσιο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια περίπτωση αυτοψίας στο μικρό μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννου στα Μέγαρα το 1885. Η συγκεκριμένη αυτοψία είχε ιδιαίτερο χαρακτήρα, μιας και συνδεόταν με τις κατηγορίες τις οποίες επέρριπταν οι κάτοικοι της περιοχής στον ζωγράφο Θεόδωρο Ράλλη (1852-1909), ο οποίος επισκεπτόταν τακτικά τον ναό με σκοπό τη μελέτη των τοιχογραφιών και της ατμόσφαιρας του χώρου. Λόγω της πολύωρης κάθε φορά παραμονής του κατηγορήθηκε ότι κατέστρεψε μέρος των τοιχογραφιών, γεγονός που έλαβε διαστάσεις στο Τύπο της εποχής και έγινε γνωστό στον Γεώργιο Λαμπάκη, τότε Έφορο των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων. Με εντολή του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ο Λαμπάκης πραγματοποίησε αυτοψία στο ναό και ανέκρινε κατοίκους και αξιωματούχους των Μεγάρων.

Το γεγονός θα είχε περιπέσει στη λήθη αν δεν υπήρχε μια ξεχασμένη φωτογραφία στα κατάλοιπα του αρχαιολόγου και μερικά αποκόμματα του Τύπου της εποχής στο αρχείο του ζωγράφου, που οδήγησαν στον εντοπισμό του ναού, του λεγόμενου “των Καστανέων”, και των σχετικών διοικητικών εγγράφων –συμπεριλαμβανομένης και της Έκθεσης του Λαμπάκη για την υπόθεση.

Στο σύνολό τους, τα στοιχεία αυτά προσφέρουν στον σημερινό ερευνητή ένα ενδιαφέρον κειμενικό είδος όπου εγγράφονται κοινωνικές αντιλήψεις και απ' όπου ανασύρονται προκαταλήψεις, απόψεις και πρακτικές της εποχής, που αφορούν στα βυζαντινά μνημεία. Τα αποτελέσματα της μελέτης τους θα παρουσιάσουμε στην παρούσα ανακοίνωση.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Η ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ CORPUS ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η μελέτη των χριστιανικών επιγραφικών μνημείων του ελλαδικού χώρου παρουσιάζει μία διάσταση: ενώ εκείνα της παλαιοχριστιανικής περιόδου εντάσσονται στα corpora των Inscriptiones Graecae και είναι εύκολα προσβάσιμα στους ερευνητές, οι επιγραφές του μεσαιωνικού Βυζαντίου παραμένουν επί το πλείστον διασκορπισμένες σε ποικίλα και συχνά δυσεύρετα δημοσιεύματα. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που επηρεάζει πολλά πεδία των βυζαντινών σπουδών και δεν έχει αντιμετωπιστεί μέχρι σήμερα αποτελεσματικά.

Οι μεσαιωνικές επιγραφές της Ελλάδας προσείλκυσαν περιστασιακά την προσοχή περιηγητών ήδη από την εποχή του Κυριακού Αγκωνίτη (α' μισό 15ου αι.) και αργότερα του αββά Fourmont (1729-1730), οι οποίοι συνέλεξαν κείμενα της αρχαιότητας. Η συστηματική τους μελέτη άρχισε το 1852 από τον Κ. Σ. Πιτάκη, που δημοσίευσε με τη βοήθεια του Ρώσου αρχιμανδρίτη Αντωνίνου πολυάριθμα μεσαιωνικά χαράγματα από αρχαία μνημεία της Αθήνας και τη Σωτήρα Λυκοδήμου, αποκαλύπτοντας έναν θησαυρό ιστορικών πληροφοριών.

Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Γ. Λαμπάκης απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στα επιγραφικά κείμενα, καταγράφοντας πλήθος επιγραφές από κάθε είδους υλικό, χρονολογούμενες από την παλαιοχριστιανική εποχή ως τις αρχές του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του δείχνουν ότι απέβλεπε στη συγκρότηση ενός σώματος των χριστιανικών επιγραφών, κάτι που ωστόσο δεν μπόρεσε να υλοποιήσει.

Συγχρόνως με τον Λαμπάκη δραστηριοποιήθηκαν σημαίνοντες Έλληνες και ξένοι λόγιοι και επιστήμονες, με σημαντικές δημοσιεύσεις ανά γεωγραφικές περιφέρειες: ο Ν. Βέης (Αθήνα, Πελοπόννησος), ο Ν. Γιαννόπουλος (Θεσσαλία), ο Κ. Ζησίου (Αθήνα, Πελοπόννησος,

Κεφαλονιά), ο Κ. Κωνσταντόπουλος (Αθήνα), ο Στ. Ξανθουδίδης (Κρήτη), ο G. Millet (Άγιον Όρος, Μυστράς) και ο G. Gerola (Κρήτη).

Μετά την εμπόλεμη δεκαετία 1912-1922, η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ανέλαβε υπό την προεδρία του Ν. Βέη την έκδοση του corpus των χριστιανικών επιγραφών της Ελλάδας, με τη συνεργασία των Γ. Σωτηρίου και Η. Lietzmann. Όμως το πρώτο τεύχος, των επιγραφών της περιοχής του Ισθμού και της Κορίνθου, έμελε να δει το φως το 1941, όταν άρχισε η Γερμανική Κατοχή, και οι ιστορικές περιπέτειες που ακολούθησαν διέλυσαν την προσπάθεια εν τη γενέσει της.

Το ενδιαφέρον για τις μεσαιωνικές επιγραφές της Ελλάδας ανανεώθηκε από τη δεκαετία του 1970. Ο Α. Κ. Ορλάνδος δημοσίευσε εκ νέου, σε συνεργασία με τον Λέανδρο Βρανούση, τα χαράγματα του Παρθενώνα. Ο Ν. Β. Δρανδάκης παρουσίασε σε μελέτες του πολυάριθμες επιγραφές της Μάνης. Στη σειρά των *Travaux et Mémoires*, οι J.-M. Spieser, A. Philippides-Braat, και Ά. Αβραμέα εξέδωσαν καταλόγους των επιγραφών της Θεσσαλονίκης, της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας αντίστοιχα. Την ελληνική Θράκη κάλυψαν με ανάλογο άρθρο στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* οι Κ. Ασδραχά και Χ. Μπακιρτζής. Πιο πρόσφατα, η μονογραφία της Σ. Καλοπίση-Βέρτη για τις υστεροβυζαντινές αφιερωτικές επιγραφές έστρεψε το ενδιαφέρον προς το ειδικό αυτό θέμα.

Σήμερα η συγκέντρωση των βυζαντινών επιγραφών του ελλαδικού χώρου σε ένα corpus εξακολουθεί να εκκρεμεί. Με εξαίρεση τις περιοχές που καλύφθηκαν με τους παραπάνω καταλόγους, ο μελετητής που θέλει να συμβουλευθεί τις επιγραφικές μαρτυρίες υποχρεώνεται σε μια δαιδαλώδη διαδικασία βιβλιογραφικών αναζητήσεων με αβέβαιο αποτέλεσμα. Καθώς το corpus των χριστιανικών επιγραφών της Ελλάδας της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας έχει περάσει στην ιστορία, η επιστημονική κοινότητα θα πρέπει να προβληματιστεί για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτής της έλλειψης, με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΙΩΑΣΑΦ ΚΑΙ «ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ» (;) ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΠΑΝΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ

Η παράσταση του Ιωάσαφ θυμιαζόμενου από επίσκοπο στην ανατολική παρειά του νότιου-δυτικού πεσσού, στο μεσαίο κλίτος του ναού του Αγίου Δημητρίου, είναι γνωστή εδώ και 107 χρόνια, από την αποκάλυψή της στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Πέτρος Παπαγεωργίου ήταν ο πρώτος που μελέτησε και δημοσίευσε τα ευρήματα των εργασιών που είχαν γίνει στο ναό του Αγίου Δημητρίου στις αρχές του 20ού αιώνα στο *Byzantinische Zeitschrift* του 1908. Στο πρώτο αυτό δημοσίευμα ο Παπαγεωργίου, ορμώμενος από τη συνοδευτική επιγραφή της παράστασης «ΑΓΙΩΑΣΑ», πρότεινε την ταύτιση των δύο μορφών με τον Ιωάσαφ και τον Βαρλαάμ του ομώνυμου βυζαντινού μυθιστορήματος. Μερικά χρόνια αργότερα στην παράσταση επανήλθε ο Γ. Σωτηρίου ο οποίος συμφώνησε μερικώς με την πρόταση Π. Παπαγεωργίου προτείνοντας την ταύτιση των δύο μορφών με τον άγιο Ιωάσαφ και τον επίσκοπο με τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά. Το 1942 ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος δημοσιεύοντας τη σχετική παράσταση πρότεινε μια διαφορετική εκδοχή ως προς την ταύτιση των δύο μορφών, η οποία αποδείχτηκε και η μακροβιότερη. Σύμφωνα με τη πρόταση του Ξυγγόπουλου η μορφή του πρίγκιπα ταυτίστηκε με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο οποίος γενόμενος μοναχός πήρε το όνομα Ιωάσαφ και ο επίσκοπος με τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά. Η παράσταση σύμφωνα με τον μελετητή ερμηνεύεται ως εξής: «ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς θυμιατίζει τον Ιωάσαφ – Καντακουζηνό, αποδίδοντας έτσι τις ευχαριστίες των Ησυχαστών προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα για τη υποστήριξη που εκείνος παρείχε στον άγιο Γρη-

γόριο και γενικότερα στους ησυχαστές, εναντίον των αντιφρονούντων». Η καθηγήτρια κ. Τσιούμη, σχετικά με το ζήτημα της ταύτισης αποδέχεται με κάποια επιφύλαξη την πρόταση Ξυγγόπουλου και επισημαίνει τη στυλιστική συγγένεια της πριγκιπικής μορφής του Ιωάσαφ με εκείνη του αγίου Δημητρίου στη Μονή Βλατάδων. Ο καθηγητής κ. Τσιγαρίδας βάσει των στυλιστικών χαρακτηριστικών και αφού είχαν σχεδόν χαθεί τα υπολείμματα της επιγραφής, πρότεινε την ταύτιση του πρίγκιπα με τον άγιο Δημήτριο, τον προστάτη της πόλης. Όλες οι παραπάνω απόψεις στηρίζονται λίγο ως πολύ στην άποψη του Ξυγγόπουλου.

Μετά την επαναξιολόγηση των ιστορικών πηγών και με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα προτείνουμε μια διαφορετική ταύτιση των απεικονιζόμενων μορφών. Κατά την άποψή μας ο πρίγκιπας της παράστασης ταυτίζεται με τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο, ο οποίος μετά την επιστροφή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου από τη Δύση, βασίλευσε στη Θεσσαλονίκη από το 1403 -1408. Λίγο πριν από το θάνατό του έγινε μοναχός και έλαβε το όνομα Ιωάσαφ όπως και ο προπάππος του Ιωάννης Καντακουζηνός. Η ασθένεια που τον ταλαιπώρησε πριν το θάνατό του, «*τα του Ιώβ υποστάς και συνεχέσιν αρρωστίαις και θλίψεσι δεδοκιμασμένος*», η καθοριστική συμβολή του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών στην επικαιροποίηση της μνήμης του, αλλά και οι πληροφορίες ότι ο Ιωάσαφ «*ιάτρειε πάσαν ασθένειαν*» και «*ο τάφος αυτού νυν ιάται ασθενείας παντοίας*» θεωρούμε ότι είναι τα στοιχεία εκείνα που επιτρέπουν την παραπάνω ταύτιση. Ως προς την ταύτιση του επισκόπου θεωρούμε ότι δύο είναι εκείνοι που θα μπορούσαν να συναπεικονιστούν μ' αυτόν: ο Γαβριήλ (1397-1416/7) και ο Συμεών 1417-1429. Από τους προαναφερθέντες Αρχιεπισκόπους τα ιστορικά στοιχεία μας οδηγούν στο να ταυτίσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τη μορφή της παράστασης με τον Συμεών Θεσσαλονίκης.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΕΛΕΝΑ ΚΑΤΕΡΙΝΗ**ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ
ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ**

Το Μάιο του 1913, τρεις μόλις μήνες μετά την απελευθέρωση της πόλης των Ιωαννίνων ο Frederique Boissonnas φωτογράφιζε για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης τα μοναστήρια στο Νησί της λίμνης των Ιωαννίνων. Είναι η εποχή που η ιδέα της ελληνικότητας επικεντρωνόταν στην απόδειξη της συνέχειας του έθνους και οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές αρχαιότητες, που μέχρι πρόσφατα βρίσκονταν στο περιθώριο του επιστημονικού ενδιαφέροντος, αποκτούσαν μεγάλη σπουδαιότητα.

Η Ήπειρος όμως παρέμενε μια απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη περιφέρεια για τους περιορισμένους πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '50 ξεκίνησαν ουσιαστικά οι πρώτες εργασίες αποκατάστασης των μονών στο Νησί και συνεχίστηκαν περιστασιακά και τα επόμενα χρόνια, κάθε φορά που προέκυπταν επείγοντα προβλήματα στατικότητας και υγρασίας. Κατά τη δεκαετία του '60 και του '70 δόθηκε έμφαση στη συντήρηση των τοιχογραφιών των καθολικών των μονών Ντίλιου και Φιλανθρωπητών, οι οποίες αποδείχθηκαν έξοχα δείγματα της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδας, γνωστά πλέον στη διεθνή βιβλιογραφία. Σήμερα, η φθορά του χρόνου έχει προκαλέσει σημαντικά προβλήματα ακόμη και στα μονές που είχαν αποκατασταθεί ριζικά στο παρελθόν, ενώ μόνο τρεις από αυτές (Ντίλιου, Φιλανθρωπητών, Παντελεήμονος) παραμένουν ανοιχτές στο κοινό.

Από το 2012 η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σχεδίασε και υλοποιεί με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ τα έργα «Εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης στις μονές της Νήσου της λίμνης

των Ιωαννίνων» και «Αποκατάσταση Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου». Με τις εργασίες αυτές θα αντιμετωπιστούν τα προβλήματα στην κατάσταση διατήρησης των μονών και των τοιχογραφιών τους, ενώ με την εφαρμογή νέων μεθόδων αρχαιομετρίας θα έρθουν στο φως πλήθος νέων στοιχείων για τη χρονολόγηση των μνημείων, την καλλιτεχνική στάθμη των ζωγράφων και τη διαχρονική τους παρουσία. Έμφαση δίνεται στη συντήρηση των τοιχογραφιών στις μονές Ελεούσας και Προδρόμου, οι οποίες μέχρι σήμερα παρέμεναν ασυντήρητες και μη προσβάσιμες για το κοινό αλλά και στη δημιουργία μιας κυκλικής διαδρομής περιήγησης με ενημερωτικούς σταθμούς και πινακίδες πληροφόρησης, η οποία θα αναδεικνύει την ιστορική και καλλιτεχνική συνέχεια των μονών αλλά και τη σχέση τους με το ιδιαίτερο οικοσύστημα που τα περιβάλλει.

Επίσης η 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ενέταξε πρόσφατα στο ΕΣΠΑ, τη δημιουργία του «Σκευοφυλακίου της Ιεράς Μητρόπολης Ιωαννίνων», στο μοναστηριακό συγκρότημα της μονής Ελεούσας, στο οποίο θα εκτεθούν σύμφωνα με τις σύγχρονες μουσειολογικές και μουσειογραφικές μεθόδους, πολύτιμα έργα αργυροχοΐας, ξυλογλυπτικής και χυμευτικής, εικόνες, χειρόγραφα, παλαίτυπα, λειτουργικά σκεύη, άμφια, ιερατικά εξαρτήματα από τη Συλλογή της Ιεράς Μητρόπολης Ιωαννίνων και από ναούς της πόλης και της ευρύτερης περιοχής.

Τα παραπάνω έργα αποτελούν το πλέον εκτεταμένο πρόγραμμα ανάδειξης που έχει εφαρμοστεί ως σήμερα στο Νησί της λίμνης των Ιωαννίνων, που σκοπό έχει να αποδώσει στο κοινό, απεκατεστημένη στο μεγαλύτερο μέρος της, την πάλαι ποτέ ισχυρή γιαννιώτικη μοναστική πολιτεία.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΘΑΝ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΙΣ ΥΠΩΡΕΙΕΣ ΤΟΥ ΟΛΥΜΠΟΥ

Στήν ἔδαφικὴ περιοχὴ τῆς κοινότητος Καταλωνίων (πρ. Καλυβίων Κόκοβας), τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων (Φλάμπουρου), καὶ στὴ θέση «Παληόκαστρον», δυτικῶς τοῦ χωριοῦ, ἐντοπιζονται τὰ λείψανα ὀχυρώσεως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἐπὶ κωνοειδοῦς, κύκλω προβάλλοντος, λόφου, συνδεομένου μὲ στενό, σχετικῶς, αὐχένα μὲ τὸ ὑπερκεῖμενο βουνό. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ προβούνου αὐτοῦ, μὲ τὰ συγκεκριμένα γεωμορφολογικὰ χαρακτηριστικά, ἀπηχεῖ πάγια στρατηγικὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς στὴν ἐπιλογὴ θέσεων πρὸς ἀνέγερση ἀμυντηρίων. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου διαμορφώνεται πλάτωμα διαστάσεων περίπου 50×40 μ., οἷονεὶ ἀκρόπολις, σὲ ὑψόμετρο 500 περίπου μ. Ἡ γραμμὴ τῆς ὀχυρώσεως διέρχεται ἀρκετὰ χαμηλότερα στὴν ἀπότομη πλαγιά - μὲ ὑψομετρικὴ διαφορὰ 30-45 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ - καὶ λείψανά της, ὑπὸ κατάρρευσι, διακρίνονται στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ νότια κλιτὺ τοῦ λόφου, ὅπου διασώζεται καὶ τραπεζιόσχημος πύργος. Περικλείεται ἔκταση περίπου 17 στρεμμάτων, σὲ προβολή, πολὺ μεγαλύτερη, ὡστόσο, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ ἀπότομες κλίσεις.

Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν πρὸς βορρᾶν (καὶ Ἀλιάκμονα) ὑπωρειῶν τοῦ Ὀλύμπου καλεῖται «Ὀλύμπου Παλάτιον» - κατὰ τὴν προφορικὴ παράδοση καὶ διάφορες ἀναφορὲς νεωτέρων χρόνων (ἴσως ἐκ τοῦ palatio, -ionis) - κλήση, ποὺ ἀντανακλᾷ μεσοβυζαντινές, τοῦλάχιστον, πραγματικότητες, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ὀργάνωση τῆς φύλαξης τῶν διαβάσεων/κλεισωρειῶν τοῦ εὐρύτερου ὄρεινοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀλύμπου. Ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς πρακτικῆς, συνιστᾷ ἡ ἐνταῦθα ὀργάνωση τῶν ἀρματωλικῶν τοῦ Ὀλύμπου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ «Παληόκαστρον» Καταλωνίων ἀνήκει σὲ ἓνα σύστημα ὄρεινῶν καστελλίων καὶ διατειχισμάτων παλαιοχρι-

στιανικῆς πρωτίστως ἐποχῆς, στήν ἐν λόγῳ περιοχὴ, ὅπως εἶναι τὸ «Παληόκαστρον» τῆς Ράχης καὶ τὸ «Παληόκαστρον» Πολυδενδρίου (Κόκοβας). Καὶ τὰ μὲν φυλάσσουν καὶ ἐποπτεύουν τὴν διάβαση τῆς Πέτρας, τὰ δέ, τὴν ἀντίστοιχη πρὸς Βέρροια, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δίου-Βερροίας, διὰ τῶν Πιερίων (τοῦ, κατὰ παράδοσιν, καλούμενου «Βερροϊόδρομου»), ὁδοῦ ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὸ *Itinerarium Antonini Augusti* ὡς ἐναλλακτικῆς τῆς παραθαλασσίας. Καὶ τὸ μὲν «Παληόκαστρον» Καταλωνίων δὲν ἐποπτεύει ἄμεσα τὸν προαναφερθέντα δρόμο, εὐρίσκεται ὅμως σὲ δασωμένη κρυφὴ θέση δίπλα σὲ αὐτὸν καὶ ὀπωσδήποτε ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν, ἢ δὲ ἴδρυσή του θὰ συνδέεται μὲ αὐτόν.

Σὲ λαθρονασκαφικὴ τομὴ στήν βόρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ λόφου - πρὸ τοῦ ἀρχένος, καὶ ἀσφαλῶς ἐντὸς τῶν τειχῶν, παρὰ τὴν πύλη τοῦ φρουρίου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάπου ἐκεῖ κοντὰ - ἐντοπίστηκε ἐσωτερικὸς χώρος μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ἴσως μέρος τοῦ νάρθηκος μικρῆς βασιλικῆς. Τὸ τμήμα τοῦ διαχώρου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε, συνίσταται ἀπὸ δύο, τοῦλάχιστον, εὐθεῖες καὶ παράλληλες σειρὲς φολλίδων, σὲ ἀλυσιδωτὴ διάταξη, πλαισιούμενες ἀπὸ ἀπλὲς ταινίες.

Ὁ λόφος προβάλλει ἐντὸς φυσικῆς ὑδατοσυλλεκτικῆς χοάνης, στὸν πυθμένα τῆς ὁποίας, καὶ δὴ στὰ πόδια τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου, ξεκινᾷ τὴν πορεία του τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ «Πέλεκα». Ὁ Πέλεκας πρὸ τῆς Κατερίνης συμβάλλει μὲ τὸν ποταμὸ «Μαυρονέρι» (τῶν Στενῶν τῆς Πέτρας) καὶ χύνονται μαζὶ στὸν Θερμαϊκὸ. Στὸν κατάλογο τῶν «ἐπὶ Μακεδονίας» φρουρίων, ὅσων «ἀνενεώθησαν» ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Προκόπιος (*De aedificiis*) συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ φρούριον «Πέλεκον» (IV.4, 3, στίχ. 147). Ἡ ἐξεταζόμενη θέση τῶν Καταλωνίων διεκδικεῖ πλέον καὶ αὐτὴ τὴν ταύτισή της μὲ τὸ «Πέλεκον» τοῦ Προκοπίου, ἀπὸ τὴν μοναδικὴ ἕως σήμερα ὑποψήφια ἀντίστοιχη θέση παρὰ τὸν Πελεκάνο (Πέλκα) Βοίου, στὶς πλαγιὲς τοῦ Ἄσκιου ὄρους (Σινιάτσικου) - βλ. Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλλου, «Ἐρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ», *ΠΑΕ* 1933, σελ. 62-63.

ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΕΠΑΡΧΩΝ ΣΕ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

Στη διάρκεια επιφανειακών καθαρισμών παλαιάς ανασκαφής, που είχε φέρει σε φως τμήμα θεμελίωσης του βυζαντινού τείχους, στο Collachium της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, συνελέγησαν όστρακα διαφόρων ειδών και περιόδων. Μεταξύ αυτών ένα μεγάλο όστρακο αμφορέα με λαμό, όπου σώζεται το κυκλικό αποτύπωμα σφραγίδας με ανδρικό ημίσωμο πορτρέτο. Μεγαλογράμματη επιγραφή †ΕΠΙ ΠΤΟΛΕΜΕΟΥ [Ε]ΠΑ(Ρ)ΧΟΥ περιθέει τη μορφή, ενώ εκατέρωθέν της σημειώνονται δύο μικρά σύμβολα. Τα στοιχεία αυτά, μαζί με ειδικότερες προσωπογραφικές παρατηρήσεις, συνηγορούν στη χρονολόγηση του ευρήματος στο β' τέταρτο του 7ου αιώνα.

Μια σειρά ανάλογων κυκλοτερών σφραγισμάτων σε όστρακα πρωτοβυζαντινών αμφορέων, που εντοπίζονται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της βυζαντινής επικράτειας, φέρουν τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά και συνιστούν ομάδα. Τα αποτυπώματα αυτά εμφανίζονται είτε στον λαμό, είτε στη λαβή του φορέα τους και παριστάνουν σε όλες τις περιπτώσεις ανδρικές ημίσωμες προτομές με την ίδια τυπολογία της περιμετρικής επιγραφής. Η πρακτική της χρήσης εικονιστικών προτομών σε αμφορείς είναι *unicum* τόσο για το ίδιο το υλικό στο οποίο απαντούν, όσο και για την εποχή στην οποία εγγράφονται. Η επανεξέταση των παραπάνω δημοσιευμένων σφραγισμάτων, καθώς και μερικών παραθεωρημένων, ανατροφοδοτεί την έρευνα με σημαντικές πληροφορίες, που προκύπτουν από την ταύτιση των μορφών των αποτυπωμάτων με τους εικονιζόμενους επάρχους. Η παρουσία αξιωματούχων της ανώτατης διοίκησης στους αμφορείς

προσθέτει νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην ανάγνωση της λειτουργίας των σφραγισμάτων.

Τα αποτυπώματα των αμφορέων με συγκριτικό υλικό από τη μνημειακή τέχνη, την κεραμική και τη μικροτεχνία, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία των ιστορικών πηγών, ανασυστήνουν τη μέχρι τούδε λανθάνουσα εικονογραφία των επάρχων, η αποσπασματικότητα της οποίας οφειλόταν στο μοναδικό, από παλαιά γνωστό, είδος στο οποίο αυτή είχε βρει εφαρμογή, τα γυάλινα εξάγια. Η αναγνώριση των επάρχων και της εικονογραφίας τους γεφυρώνει το κενό μεταξύ των τελευταίων γνωστών εικονιστικών παραστάσεων ανώτατων αξιωματούχων στα υπατικά δίπτυχα του 541/2 έως την υστερότερη σωζόμενη απεικόνιση αυτών, στον ψηφιδωτό πίνακα με τον έπαρχο Λεόντιο από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, του β' ημίσεως του 7ου αιώνα.

Παράλληλα με το εικαστικό πλαίσιο που προσφέρεται για διερεύνηση, οι σφραγίδες των αμφορέων επαναφέρουν επιτακτικά στο προσκήνιο θεωρητικά προβλήματα της ιστορικής πραγματικότητας της πρώιμης βυζαντινής αυτοκρατορίας, με κύριες αναφορές σε θέματα διοίκησης, εμπορικής διακίνησης, μετακινήσεων και βέβαια παραγωγής και τυπολογίας αμφορέων.

ANNA PARANOY

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η παράσταση της Πεντηκοστής τοποθετούνταν συνήθως στο χώρο του ιερού όπως στο καθολικό του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα ή στο Ανδρομονάστηρο στη Μεσσηνία. Αντιθέτως στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων στη Καστοριά η Πεντηκοστή καταλαμβάνει το τύμπανο του δυτικού τοίχου στο νάρθηκα πάνω από την έξοδο. Στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Αρκαλοχώρι της Κρήτης (α' μισό 14ου αιώνα) απεικονίστηκε στο ανατολικό τμήμα της καμάρας του νάρθηκα.

Η Πεντηκοστή αποτελεί σύμβολο της ίδρυσης της εκκλησίας καθώς από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε η διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας. Καθώς αναπαριστά την ίδρυση της χριστιανικής εκκλησίας είναι κατάλληλη για την αναπαράσταση της καθόδου του Αγίου Πνεύματος. Η τοποθέτησή της στο χώρο του ιερού φαίνεται να σχετίζεται με το συγκεκριμένο γεγονός καθώς η επενέργεια του Αγίου Πνεύματος είναι απαραίτητη για τη μετατροπή των τιμών δώρων σε σώμα και αίμα Χριστού. Η ένταξη της Πεντηκοστής στο χώρο του Ιερού συνάδει επομένως απολύτως με τα τελούμενα στο συγκεκριμένο χώρο.

Η ερμηνεία της απεικόνισης της Πεντηκοστής στο χώρο του νάρθηκα παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες. Την ημέρα της Πεντηκοστής γίνεται ο εορτασμός της Αγίας Τριάδας. Τη προηγούμενη λαμβάνει χώρα η λατρεία των νεκρών, η οποία περιλαμβάνει και μνημόσυνα, τα οποία συνήθως πραγματοποιούνται στο νάρθηκα. Ο νάρθηκας των Αγίων Αναργύρων χρησίμευε για ταφές. Σε αυτό το χώρο απεικονίστηκε η Πεντηκοστή μαζί με τη Φιλοξενία, μια παράσταση που

έχει ως θέμα την Αγία Τριάδα και της οποίας η εορτή λαμβάνει χώρα την ημέρα της Πεντηκοστής, και με την Ανάληψη, μια παράσταση εσχατολογικού χαρακτήρα.

Στο νάρθηκα της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Αρκαλοχώρι απεικονίστηκαν οι Ευαγγελιστές Λουκάς και Ματθαίος και η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος στους αποστόλους την ημέρα της Πεντηκοστής κατέστησε δυνατό το κήρυγμα του χριστιανικού δόγματος, το οποίο είχαν διηγηθεί οι ευαγγελιστές. Δίπλα στη Πεντηκοστή απεικονίστηκαν τα Εισόδια της Θεοτόκου, μια παράσταση που προέτρεπε τους πιστούς να εισέλθουν στο ναό μόνο όταν διέθεταν πνευματική καθαρότητα. Αυτή τη καθαρότητα δε διέθεταν οι μετανοούντες, οι οποίοι παρακολουθούσαν τη θεία λειτουργία στο νάρθηκα. Στους μετανοούντες συμπεριλαμβάνονταν και οι πιστοί, που είχαν εξαναγκαστεί να εγκαταλείψουν το ορθόδοξο δόγμα, είχαν μετανοήσει και επιστρέψει στην ορθοδοξία. Η παράσταση της Πεντηκοστής τους υπενθύμιζε, ότι ο αποκλεισμός τους από τη θεία λειτουργία συνδεόταν με την αποδοχή του χριστιανικού δόγματος, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά την ημέρα ίδρυσης της εκκλησίας. Δίπλα στη παράσταση των Εισοδίων απεικονίζεται η Βρεοφοκτονία και η θρηνούσα Ραχήλ παρομοιάζεται στο τυπικό της Μονής Φοβερού με τη θρηνούσα Εκκλησία, η οποία θρηνεί για τα παιδιά της που αμάρτησαν.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ Α. ΠΑΣΑΛΗ

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΗ ΝΕΡΑΪΔΑ ΣΤΥΛΙΔΑΣ

Άνάμεσα στά μεταβυζαντινά μνημεία τῆς Φθιώτιδας ξεχωριστή θέση κατείχε ἄλλοτε ἡ μονή τῶν Ταξιαρχῶν πού βρίσκεται στίς νότιες πλαγιές τῆς Ὁθρου, βορειοδυτικῶς τῆς Στυλίδας, κοντά στό χωριό Νεραΐδα. Ἀπό τά κτίρια τοῦ συγκροτήματος τῆς ἐγκαταλελειμμένης σήμερα μονῆς διατηροῦνται τμῆμα τοῦ ὄχρωματικοῦ μανδρότοιχου ἱκανοῦ ὕψους, μέ ἀντηρίδες καί αὐλόθυρα, καθῶς καί τό καθολικό.

Τό καθολικό εἶναι τρίκλιτη, πολύτρουλλη βασιλική μέ πλάγιους χορούς. Ἔχει ἐξωτερικές διαστάσεις 14,20×11,30 μ. Στό δυτικό τμῆμα ἔχει προστεθεῖ μεταγενέστερη πεσσοστήρικτη στοά, τειχισμένη κατά τή βόρεια καί ἀνοικτή κατά τήν νότια καί δυτική πλευρές. Ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπό τήν μοναδική θύρα στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ὁ ναός χωρίζεται ἐσωτερικῶς σέ τρία κλίτη μέ δύο πεσσοστοιχίες ἐκ τριῶν πεσσῶν ἢ κάθε μία, μαζί μέ αὐτούς πού αντιστοιχοῦν στό Ἱερό. Τόξα πλάτους 70 ἑκατοστῶν συνδέουν τούς πεσσούς μεταξύ τους καί μέ τούς περιμετρικούς τοίχους. Μεταξύ τοῦ δεύτερου καί τρίτου ἐκ δυσμῶν ζεύγους πεσσῶν ὑψώνεται ὁ τρούλλος. Τό κεντρικό κλίτος, δυτικῶς τοῦ τρούλλου καλύπτεται μέ διαμήκη ἡμικύλινδρο, ἐνῶ τό κυρίως Ἱερό ἀνατολικῶς τοῦ τρούλλου μέ ἐγκάρσιο ἡμικύλινδρο. Τά 4+4 διαμερίσματα στά ὁποῖα χωρίζονται κατά τήν ἀνωδομή τά πλάγια κλίτη, συμπεριλαμβανόμενων καί τῶν παραβημάτων, καλύπτονται μέ ἰσάριθμους, κυκλικῆς κατόψεως, τυφλούς, ἡμισφαιρικούς θολίσκους (φουρνικά).

Ἡ κάλυψη τοῦ ναοῦ γίνεται μέ δίρριχτη στέγη ἀπό τήν ὁποία ἀναδύονται ὁ κεντρικός τρούλλος καί 4+4 τυφλοί τρουλλίσκοι στά πλάγια πού ἀντιστοιχοῦν στά ἐσωτερικά φουρνικά.

Στόν, σχετικῶς σπάνιο, τύπο τῆς τρίκλιτης, θολωτῆς, πολύτρουλλης βασιλικῆς ἀνήκουν, ἐκτός ἀπό τούς Ταξίαρχες Νεραΐδας καί οἱ ναοί

τῆς Φανερωμένης Σαλαμίνας (1661-1670 κατά Γ. Σωτηρίου ἢ 1690-1700 κατά Δ. Πάλλα), ἡ Ἁγία Τριάδα στό Καστέλλι Σπετσῶν (1793) καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ζάχολης (1811). Στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ὑπάρχουν δύο ἰδιομορφίες σέ σχέση μέ τίς ἄλλες πολύτρουλλες βασιλικές:

Ἡ ὑπαρξη πλάγιων χορῶν (πρόκειται γιά καθολικό μονῆς).

Ἡ ὑπαρξη ποικιλίας, θόλων γύρω ἀπό τόν κεντρικό τροῦλλο. Κατά τόν ἐγκάρσιο ἄξονα ὑπάρχουν φουρνικά, ἐνῶ κατά τόν διαμήκη ἄξονα κατά μήκος ἡμικύλινδρος πρὸς τὰ δυτικά καί ἐγκάρσιος ἡμικύλινδρος πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Ὁ ναός ἔχει ὑψηλές ἀναλογίες. Ἐξωτερικῶς ἐπικρατεῖ ὁ συμπαγῆς ὄγκος ἀπό τόν ὁποῖο ἐξέχουν ὁ κεντρικός τροῦλλος καί οἱ πλευρικοί, χαμηλοὶ τρουλλίσκοι. Ἡ ἐσωτερική, τριμερῆς κατά μήκος διάταξη ἐκφράζεται στή δυτική ὄψη, μέ τήν ὑπερύψωση τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία καταλήγει ἐπάνω σέ ἀετωματική ἀπόληξη τῆς δίροικτης στέγης.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ σώζονται τοιχογραφίες πού φιλοτεχνήθηκαν τό 1756. Τό καθολικό τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν Νεράιδας στερεῖται τῆς τεχνικῆς ἀριότητος καί τοῦ μορφολογικοῦ πλούτου τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Ἡ ἀνοικοδόμηση ἑνός σχετικῶς μεγάλου θολωτοῦ ναοῦ μαρτυρεῖ τήν οἰκονομική εὐρωστία τῆς μονῆς. Τό σχέδιο τοῦ ναοῦ ἔχει τήν ἀφετηρία του στήν προσπάθεια συνδυασμοῦ τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς μέ τόν παραδοσιακό τύπο τοῦ τρουλλαίου ναοῦ, μέ στόχο τή δημιουργία ἑνός εὐρύχωρου ναοῦ μέ ταυτόχρονη διατήρηση τῶν παλαιῶν προτύπων.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ τύπου καί ἡ μορφολογική ποικιλία τῆς στέγης ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα τῆς συνέχειας τῆς παράδοσης, ἀλλά καί τῆς πολιτιστικῆς συνάφειας πού προκύπτει ἀπό πιθανή ἐπικοινωνία ἢ ἐπί τόπου ἐπισκέψεις τῶν μαστόρων πού ἔκτισαν τήν Φανερωμένη Σαλαμίνας, τούς Ταξιάρχες Νεράιδας, τήν Ἁγία Τριάδα στό Καστέλλι Σπετσῶν καί τόν Ἅγιο Δημήτρη Ζάχολης.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΣΣΑΡΗΣ

Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ ΤΟ ΕΤΟΣ 1904

Ο Γ. Λαμπάκης επισκέφτηκε το νησί της Αμοργού, τότε ανατολικότερο άκρο του Βασιλείου της Ελλάδας, τον Σεπτέμβριο του 1904 στα πλαίσια της τρίμηνης περιοδείας του στις Κυκλάδες. Κατά την οκταήμερη παραμονή του στην *πολλὰ ἔν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῷ Μουσεῖῳ εἰσενεγκοῦσαν* Αμοργό, περιηγήθηκε στην Χώρα, πρωτεύουσα του νησιού και στο επίνειο της Χώρας και κύριο λιμάνι της Αμοργού, τα Κατάπολα. Επισκέφτηκε επίσης την Μονή της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας και το μετόχι της στα νότια του νησιού, Άγιο Γεώργιο Βαρσαμίτη.

Κύριο αποτέλεσμα της περιοδείας του Λαμπάκη υπήρξε η μεταφορά αρκετών δεκάδων αντικειμένων, κυρίως από την Μονή της Χοζοβιώτισσας, αλλά και από άλλους ναούς, στην Αθήνα, προκειμένου να ενταχθούν στις συλλογές του τότε υπό ίδρυση Βυζαντινού Μουσείου. Η μεταφορά αυτή καταγράφηκε στον εθνικό τύπο της εποχής, που από ότι φαίνεται παρακολουθούσε στενά τη δραστηριότητα του πρώτου Έλληνα βυζαντινολόγου. Τα αντικείμενα δωρήθηκαν από τον ηγούμενο της Μονής και άλλους Αμοργιανούς δωρητές και περιλάμβαναν, ως επί το πλείστον, έργα μικροτεχνίας, εκκλησιαστικά σκεύη και υφάσματα, της μεταβυζαντινής κυρίως εποχής.

Σημαντικό τεκμήριο της ολιγοήμερης παραμονής του Λαμπάκη στην Αμοργό είναι το αδημοσίευτο χειρόγραφο ημερολόγιό του, που φυλάσσεται στο αρχείο της οικογένειας Λαμπάκη. Στις σελίδες που αναφέρονται στα αμοργιανά μνημεία ξεδιπλώνεται η επιστημονική κατάρτισή του Λαμπάκη, ο οποίος επικεντρώθηκε στην καταγραφή επιγραφικών μαρτυριών σε λίθο ή σε εικόνες που εντόπισε στους

ναούς που επισκέφτηκε. Αρκετές από τις επιγραφές αυτές παραμένουν σήμερα στην ίδια θέση, κάποιες όμως, είτε μεταφέρθηκαν αλλού είτε λανθάνουν.

Το σημαντικότερο ωστόσο στοιχείο του ημερολογίου αυτού, είναι η εκτενής αναφορά του στον Άγιο Γεώργιο Βαρσαμίτη και τον ρόλο του στον κοινωνικό βίο των Αμοργιανών. Το μετόχι της Μονής της Χοζοβιώτισσας, ήταν γνωστό μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ως υδρομαντείο, το οποίο επισκέπτονταν οι κάτοικοι του νησιού προτού προβούν σε κάποια σημαντική πράξη, ώστε να μάθουν τα μελλούμενα. Στις χειρόγραφες σημειώσεις του Λαμπάκη καταγράφονται λεπτομερώς η ερμηνεία των σημείων του ύδατος, καθώς η καθαρότητα ή μη του ύδατος καθόριζε και την απόκριση του μοναχού σε αυτόν που προσέρχονταν για να «ανοίξει αγιάσμα».

Στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο φυλάσσονται φωτογραφίες από την περιοδεία στην Αμοργό. Ο Λαμπάκης υπήρξε πρωτοπόρος σε αυτόν τον τομέα της αρχαιολογικής επιστήμης και οι φωτογραφίες του αποτελούν σήμερα πολύτιμες μαρτυρίες για την εικόνα των βυζαντινών μνημείων στις αρχές του 20ου αιώνα, αλλά και για το σύγχρονο κοινωνικό γίνεσθαι. Εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, οι φωτογραφίες των μνημείων της Αμοργού, οι περισσότερες αδημοσίευτες, όπως και το σύνολο των φωτογραφιών του Λαμπάκη, εμπλουτίζονται από ανθρώπους, κυρίως ιερείς και μοναχούς αλλά και παιδιά.

Τέλος, μία άλλη πτυχή της επίσκεψης του Λαμπάκη στην Αμοργό, πιο προσωπικού χαρακτήρα, είναι οι κοινωνικές σχέσεις που δημιούργησε στο νησί, όπως μαρτυρούν οι επιστολές από Αμοργιανούς, που σώζονται σήμερα στο αρχείο της οικογένειας Λαμπάκη. Φαίνεται ότι, οι συγκεκριμένοι επιστολογράφοι, όπως και άλλοι, υπήρξαν οι συνοδοιπόροι και αρωγοί του Λαμπάκη στο δύσκολο, για τα δεδομένα της εποχής, έργο της καταγραφής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων και έργων τέχνης.

ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΟΛΟΓΙΑΣ

Τα ακέραια κεραμικά αντικείμενα της βυζαντινής περιόδου με εικονογραφικό ενδιαφέρον, κυρίως εφυαλωμένες κούπες της μέσης και ύστερης περιόδου και λυχνάρια των πρώτων βυζαντινών αιώνων, κέντρισαν από πολύ νωρίς το ενδιαφέρον των συλλεκτών και η χαμηλή αγοραστική τους αξία διευκόλυνε προφανώς τη συγκέντρωση και διαφύλαξή τους. Την ίδια εποχή, τέλη 19ου - αρχές 20ου αι., η αρχαιολογία πεδίου, σχεδόν στο σύνολό της, αδιαφορούσε για τη συγκέντρωση των οστράκων αυτής της περιόδου. Ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Γεώργιος Λαμπάκης συμπεριέλαβε στις συλλογές του κυρίως λυχνάρια διακοσμημένα με χριστιανικά σύμβολα. Προοδευτικά, βυζαντινά κεραμικά αντικείμενα άρχισαν να εμφανίζονται σε δημοσιεύσεις, χρειάστηκαν όμως πολλές δεκαετίες έως ότου αρχίσει η συστηματική μελέτη και η τυπολογική τους κατάταξη με βάση, όχι το είδος του διακόσμου αλλά δύο ουσιαστικά και αλληλένδετα κριτήρια: το σχήμα και τη χρήση τους. Ακολούθησε, στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας, η κατάταξη με βάση τον τόπο παραγωγής, όπου αυτός ήταν δυνατό να αναγνωριστεί. Ωστόσο, η ιδιότητα του κεραμολόγου, του εξειδικευμένου στη μελέτη της κεραμικής επιστήμονα, αναγνωρίστηκε σχετικά πρόσφατα στο χώρο των βυζαντινών σπουδών.

Σημαντικό ρόλο στην προβολή και πρώτη δημοσίευση άγνωστων κεραμικών συνόλων από την ελληνική επικράτεια έπαιξαν τα συνέδρια που διοργανώθηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, με πρώτο αυτό του 1987. Προκάλεσαν μια εντυπωσιακή αύξηση του ενδιαφέροντος, κυρίως Ελλήνων ερευνητών, για τη μελέτη της κεραμικής αυτής της περιόδου και προώθησαν ουσιαστικά την έρευνα στον

τομέα αυτό που μετρά ήδη ένα μικρό αριθμό μονογραφιών και μια πλούσια συλλογή άρθρων. Η παράλληλη, σημαντική σε αριθμό, βιβλιογραφική παραγωγή των ξένων συναδέλφων, βασισμένη στη μελέτη υλικού από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο, οδηγεί στην ευχερέστερη ένταξη των ελλαδικών ευρημάτων σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Τέλος, η συστηματική διδασκαλία της βυζαντινής κεραμικής σε τρία ελληνικά πανεπιστήμια από το 2002 και η εκπόνηση μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών σε ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια βασισμένων σε πρωτότυπο κεραμικό υλικό από όλη τη βυζαντινή επικράτεια, αποτελούν την καλύτερη εγγύηση για το μέλλον της ειδικότητας.

Αφορμή για τη χάραξη νέων δρόμων στη βυζαντινή κεραμική υπήρξε κυρίως η στροφή στη μελέτη της σύστασης του πηλού και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτή. Οι χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις διερευνούν την τεχνολογία κατασκευής, διευκολύνουν τη σύγκριση μεταξύ κεραμικών μιας ή περισσότερων περιοχών και μας διαφωτίζουν σχετικά με τον εντοπισμό των κέντρων παραγωγής.

Η δημοσιοποίηση πληθώρας βιβλιογραφικών δεδομένων στο Διαδίκτυο και η ύπαρξη βάσεων δεδομένων που αντιμετωπίζουν με ορθολογικό τρόπο την πολυπλοκότητα των επί μέρους ταξινομήσεων έχουν επίσης προσφέρει σημαντικά στην προώθηση της έρευνας στο χώρο της βυζαντινής κεραμικής.

Από τις πρώτες δημοσιεύσεις των βυζαντινών κεραμικών που γίνονταν κυρίως από τη σκοπιά της ιστορίας της τέχνης έως τις διεπιστημονικές προσεγγίσεις των τελευταίων δεκαετιών, πολλά έχουν αλλάξει ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε την κεραμική και έχουν πολλαπλασιαστεί οι προεκτάσεις που προσφέρει η μελέτη της. Τα, ως σχετικά πρόσφατα ακόμη, παραμελημένα κεραμικά αντικείμενα αναδεικνύονται σε σημαντικούς φορείς πληροφοριών για τις κοινωνίες που τα παρήγαγαν και τα χρησιμοποιούσαν αλλά και για την καλύτερη ιστορική τεκμηρίωση μιας περιόδου.

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΠΤΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΣΚΟΤΑΛΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Η περίοδος από τα τέλη του βου-αρχές του 7ου έως και το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, έχει πλέον καθιερωθεί να αποκαλείται από την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα μεταβατική. Την περίοδο αυτή οι ειδικοί παλαιότερα ονόμαζαν «Σκοτεινούς Χρόνους» ή «Σκοτεινούς Αιώνες», εξαιτίας ακριβώς της έλλειψης ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων, επαρκών ώστε να ερμηνευθούν φαινόμενα τα οποία παρατηρούνται για πρώτη φορά ή άλλα, τα οποία διαφοροποιημένα συνεχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της εποχής.

Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων τριάντα περίπου ετών όχι μόνο προσέφερε και συνεχίζει να προσφέρει σημαντικότερο νέο υλικό, αλλά, κυρίως, εξελισσόμενη μεθοδολογικά αναγιγνώσκει και ερμηνεύει με διαφορετικό τρόπο τα νέα αλλά και τα παλαιότερα ευρήματα. Η πληροφόρηση λοιπόν αυτή, που προέρχεται από την ανασκαφική έρευνα, είναι καθοριστική για τον χαρακτηρισμό της εποχής ως μεταβατικής. Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται στην ουσία όχι για μια περίοδο παρακμής και εγκατάλειψης, όπως παλαιότερα θεωρείτο, αλλά για μια εποχή μετασχηματισμού και μετάβασης από την Ύστερη Αρχαιότητα στους Μέσους Βυζαντινούς χρόνους. Στο συμπέρασμα όμως αυτό καταλήγουν όλο και συχνότερα και οι ιστορικοί, που ασχολούνται με την ίδια περίοδο. Η συνεργασία επομένως αρχαιολόγων και ιστορικών κρίνεται αναγκαία για την πληρέστερη ερμηνεία των διαφορετικών φαινομένων της εποχής.

Επανερχόμενοι στην αρχαιολογική έρευνα (ανασκαφική ή επιφανειακή) διαπιστώνουμε ότι επέτρεψε να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη

ακρίβεια τα χρονολογικά όρια που αυτή η περίοδος είχε σε διαφορετικές περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, επιπλέον έδωσε τη δυνατότητα στους ερευνητές να μελετήσουν τις αλλαγές σε όλα τα επίπεδα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η βυζαντινή κοινωνία προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα και συνέχισε να δημιουργεί σε διαφορετικές συνθήκες κάθε φορά.

Η συστηματική λοιπόν μελέτη της αρχαιολογίας αυτής της περιόδου μας αποκαλύπτει τις διαφορετικές όψεις μιας εποχής για την οποία στο παρελθόν γνωρίζαμε ελάχιστα.

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΣΠΑΝΟΣ

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ

Ήταν αρχές καλοκαιριού του 2008 όταν μου προτάθηκε η ανάληψη της συντήρησης και αποκατάστασης των τοιχογραφιών του Καθολικού της Ιεράς Μονής Φανερωμένης Σαλαμίνας, στο πλαίσιο του προγράμματος « Ενίσχυση και υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας» του Υπουργείου Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού, Επιστημών και Τεχνολογίας της Ιαπωνίας το οποίο θα χρηματοδοτούσε τις εργασίες συντήρησης, με υπεύθυνη την καθηγήτρια Dr. Masako Kido του Kyoritsu Women's University, του Τόκυο.

Αρχές Αυγούστου του 2008 ξεκινά το υπέροχο ταξίδι της επαφής μου στο πλαίσιο της συντήρησης και αποκατάστασης, με την ζωγραφική του «*Δια χειρός Γεωργίου Μάρκου εκ πόλεως Άργους και των μαθητών αυτού Νικολάου Μπενιζέλου και Γεωργάκης και Αντώνιος*» του 1735, όπως αναγράφεται στην επιγραφή που σώζεται στην άνω ζώνη στον βορειοδυτικό πεσσό, καθώς και η γνωριμία μου με την υπεύθυνη καθηγήτρια από την Ιαπωνία κα Masako Kido.

Η πρώτη φάση των εργασιών, στο βόρειο κλίτος ολοκληρώνεται τον Νοέμβριο του ιδίου έτους. Ανεβαίνοντας στην σκαλωσιά και στα ανώτερα στρώματα της ζωγραφικής του Μάρκου, ερχόμαστε αντιμέτωποι με τα προβλήματα των τοιχογραφιών τα οποία δεν μπορούσαν να εντοπισθούν από το επίπεδο του εδάφους. Τα προβλήματα που είχαν προκληθεί στον ναό από τον χρόνο και τον ανθρώπινο παράγοντα ήταν πολλά και έντονα.

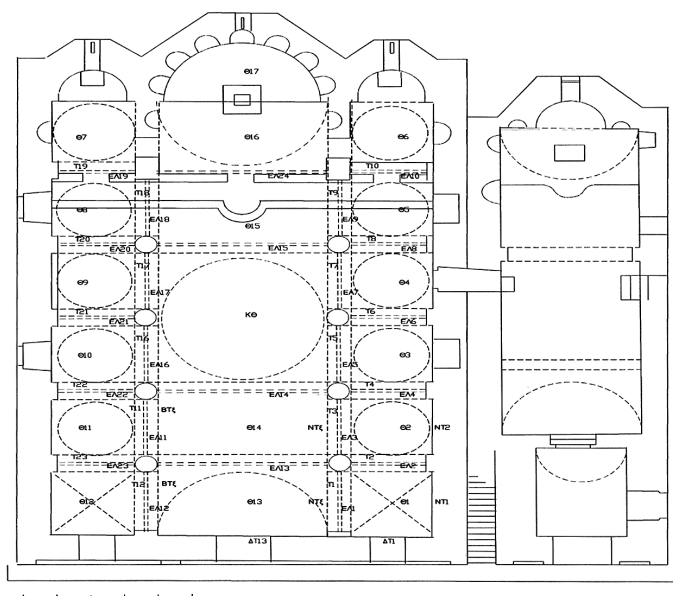
Συνοπτικά αυτά που κληθήκαμε να αντιμετωπίσουμε ήταν :

- η έντονη απολέπιση του ζωγραφικού στρώματος,
- η κονιορτοποίηση της ζωγραφικής επιφάνειας,
- η αποκόλληση του υποστρώματος των τοιχογραφιών από την λιθοδομή,

- η απώλεια της ζωγραφικής επιφάνειας από την εισροή των νερών της βροχής από τα παράθυρα του τρούλου,
- προσβολή της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα από παλαιότερη εισροή νερών από την στέγη,
- η έντονη επικάθηση της αιθάλης και άλλων ρύπων πάνω στην ζωγραφική επιφάνεια,
- καθώς και τις νεότερες επιζωγραφίσεις (επέμβαση από τον Φ. Ζαχαρίου το 1950) και άλλες επεμβάσεις.

Ο βαθμός δυσκολίας, η έκταση και το πλήθος των προβλημάτων απαιτούσε για την επιτυχή αντιμετώπιση τους, τεχνογνωσία, έμπειρο και εξειδικευμένο προσωπικό, χρήση εγκεκριμένων υλικών και τεχνικών.

Οι εργασίες επαναλαμβάνονται τον Νοέμβριο του 2010 και τμηματικά δουλεύοντας ολοκληρώνονται με την έγκριση και την επίβλεψη των αρμοδίων αρχών του ΥΠΠΟΑ, στο σύνολο του ναού τον Ιούλιο του 2013.

Ιερά Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας / Κάτοψη του ναού.

Αποτύπωση: MM Arch. - Μ. Μαγνήσαλη & Θ. Μπιλής.

ΑΛΕΞΙΑ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΔΗ

Η 'ΕΚΦΡΑΣΗ' ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΚΑΡΙΟ ΜΑΚΡΗ - Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ

Ο όρος 'έκφραση' χρησιμοποιήθηκε και για τη ρητορική περιγραφή έργων τέχνης. 'Εκφράσεις' συγγράφονται καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο. Στόχος της 'έκφρασης' είναι η δημιουργία μιας οπτικής εικόνας με τη βοήθεια της φαντασίας.

Η *Έκφρασις εικόνας λοχευομένου του Μεγάλου Δημητρίου* αποδίδεται στον Μακάριο Μακρή (1382 - 1431). Το κείμενο είναι αυτοτελές και αποτελεί περιγραφή εικόνας του αγίου που διατυπύεται με λόγους. Σε αυτή εικονίζονται επίσης οι δήμειοι, ο Λούπος και ένας άγγελος. Ο άγιος κάθεται και με υψωμένο το χέρι δέχεται το λογχιισμό. Ένας από τους δημίους διστάζει. Ο Λούπος παρίσταται τρομαγμένος. Ένας άγγελος κρατά στεφάνι πάνω από τον άγιο. Η περιγραφή του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου στα λοιπά αγιολογικά κείμενα της περιόδου είναι συνοπτική.

Το κείμενο του Μακρή είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον για την αναγνώριση της εικονογραφίας του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου. Οι σχετικές παραστάσεις είναι πολλές. Στην παλαιότερη (μικρογραφία περί το 985, Βιβλιοθήκη Βατικανού) ο άγιος και ο στρατιώτης εικονίζονται εν κινήσει. Στον πρώτο εικονογραφικό κύκλο (μέσα 12ου αι., κιβωτίδιο μονής Βατοπαιδίου) ο άγιος εικονίζεται όρθιος, ενώ παρίστανεται και το χέρι του Θεού που ευλογεί. Οι τοιχογραφίες της μητρόπολης του Μυστρά (τέλος 13ου ή 14ου αι.) αποτελούν τον εκτενέστερο εικονογραφικό κύκλο. Από το 14ο αι. το αρχιτεκτονικό βάθος αντικαταστάθηκε από μια βασιλική, ο άγιος κάθεται σε θρόνο υπερυψωμένο σε εδώλια, οι δήμειοι είναι ντυμένοι ως πολεμιστές. Τοιχογραφία

που εικονίζει το μαρτύριο του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται στον εσωνάρθηκα του ναού των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης. Η σύνθεση όμως έχει εκτελεστεί αντίστροφα, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από άλλα μνημεία.

Από την Παλαιολόγεια εποχή στη σύνθεση του μαρτυρίου ο άγιος εικονίζεται λογχιζόμενος καθιστός. Τόπος δημιουργίας της σχετικής με το μάρτυρα εικονογραφίας υπήρξε η Θεσσαλονίκη και μάλιστα η περίφημη βασιλική του αγίου. Σε τοιχογραφία από το παρεκκλήσι του αγίου στο παλαιό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος (μέσων 14ου αι.) εικονίζεται και ο άγγελος, ενώ η μορφή με φωτοστέφανο θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Λούπο. Επομένως ο ζωγράφος θα πρέπει οπωσδήποτε να είχε υπόψη του την 'έκφραση' του Μακρή. Και η επιγραφή θα υποστήριζε μια τέτοια υπόθεση. Αντίστοιχη εικονογραφία παρατηρείται και στο Κοσσυφοπέδιο (Dečani, Ιπέκιο). Στην πλήρη σύνθεση του μαρτυρίου απεικονίζεται και ο στρατιώτης που αποφεύγει να χτυπήσει τον άγιο. Η εικόνα στη Μονή Λαύρας του Αγίου Όρους (τέλη 14ου ή αρχές 15ου αι.) αποτελεί το πρώτο παράδειγμα.

Η αναπαράσταση του εικονογραφικού κύκλου του Αγίου Δημητρίου γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου με τον Άγιο Δημήτριο και σκηνές του βίου του στο πλαίσιο, έργο του τρίτου τετάρτου του 16ου αι. μεταφέρεται σχεδόν η εικόνα της περιγραφής της 'έκφρασης'. Αντίστοιχη απεικόνιση απαντάται και σε άλλα μαρτύρια.

Ο συγγραφέας της 'έκφρασης' της εικόνας του Αγίου Δημητρίου ακολουθεί την παράδοση στον τρόπο που περιγράφει τη σκηνή, δηλαδή εστιάζει στη ζωντάνια των απεικονιζόμενων προσώπων, σύμφωνα με τις αρχές που έχουν διαμορφωθεί στους Φιλοστράτους. Η 'έκφραση' τονίζει στοιχεία της εικονογράφησης. Το κείμενο είναι πολύ εύγλωττο για τα συναισθήματα των μορφών και σαφές σχετικά με το σκηνικό και τις εικονιζόμενες μορφές, τη στάση και την έκφρασή τους.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΕΠΙ ΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Με την ευκαιρία εκτέλεσης εργασιών στη θέση “Παλιομονάστηρο” στη λεγόμενη “Πτέρυγα των πατέρων” της Μονής Αγίου Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, παρουσιάστηκαν στοιχεία που αποσαφηνίζουν σε μεγάλο βαθμό τη χρονική αλληλουχία των κατασκευών από κάποια αρχική φάση μέχρι και την αναδιαρρύθμιση της εν λόγω πτέρυγας το 1874 από τους ρωσόφωνους μοναχούς.

Η πτέρυγα αυτή καταλαμβάνει την ανατολική πλευρά ενός μοναστηριακού συγκροτήματος, σήμερα ερειπωμένου κατά το υπόλοιπο μέρος του, το οποίο βρίσκεται σε ευθεία απόσταση περίπου 2 χιλιομέτρων ανατολικά της Ι. Μ. Αγίου Παντελεήμονος, σε υψόμετρο περίπου 350 μέτρων σε μια δασωμένη κοιλάδα. Αναπτύσσεται νοτίως ενός μικρού ρέματος, σε μικρό πλάτωμα που σχηματίζεται μεταξύ αυτού και του δασικού δρόμου, που συνδέει τη Μονή Αγ. Παντελεήμονος με το δρόμο Δάφνης-Καρυών. Στη θέση αυτή υπήρξε η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, που αναφέρεται ότι αναπτύχθηκε στη θέση της προγενέστερης Μονής του Θεσσαλονικέως.

Το μοναστηριακό συγκρότημα απεικονίζεται από τον Μπάρσκι το 1744 με ερειπωμένο το ανατολικό μέρος της νότιας πτέρυγας του και με καθολικό Αθωνικού τύπου. Σε μεταγενέστερες φωτογραφικές απεικονίσεις φαίνεται η ανέγερση της “Πτέρυγας των Πατέρων” (1874) στη μορφή που διατήρησε και σήμερα, καθώς και η αρχόμενη ανέγερση μεγάλου κτιρίου περίπου στη θέση του καθολικού που εμφανίζεται στο σκαρίφημα του Μπάρσκι, αλλά και του μεγάλου ναού του Αγίου Παντελεήμονος, έργου ρώσων, που σχεδόν ολοκληρώθηκε το 1914.

Η σημερινή μορφή του συγκροτήματος ελάχιστα έχει παραλλαχθεί από τη φωτογραφική απεικόνιση του 1874. Κυριαρχεί ο μεγάλος ναός. Η βόρεια πτέρυγα διατηρείται μόνο μέχρι το ύψος των υπογείων της. Η "Πτέρυγα των πατέρων" διατηρεί αρκετά από τα στοιχεία, που απεικόνισε ο Μπάρσκι στη νότια και ανατολική πλευρά της, όχι όμως το μεγάλο πύργο κοντά στο βόρειο άκρο της. Κοντά στη θέση αυτού του πύργου οι φωτογραφίες της περιόδου του 1874 εμφανίζουν μεγάλο λιθοσωρό. Τέλος, οι εξωτερικές παρειές του πυργίσκου της ΝΑ γωνίας του συγκροτήματος, με το παρεκκλήσιο της κουράς του Αγίου Σάββα του Χιλανδαρινού, όπως και του ανατολικού άκρου της νότιας πτέρυγας, διατηρούν πλήρη τα χαρακτηριστικά που απεικόνισε ο Μπάρσκι

Σε ό,τι αφορά την ανατολική περιοχή του συγκροτήματος, η αναζήτηση απαντήσεων στα ερωτήματα που γενούν οι συγκρίσεις των φωτογραφικών απεικονίσεων και αυτής του Μπάρσκι, σε συνδυασμό με τις επί τόπου παρατηρήσεις στα οικοδομήματα, επέτρεψαν την κατανόηση της χρονικής διαδοχής των κατασκευών, τροποποιήσεων, προσθηκών, καθαιρέσεων, ανεγέρσεων κλπ κατ' επέκταση και κατά το ύψος. Σύντομα θα είμαστε σε θέση να υποδείξουμε τον αρχικό πυρήνα, γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκαν οι οικοδομές αυτές.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΤΣΗΣ**Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΣΤΗ ΝΙΚΑΙΑ ΞΑΝΑ:
ΟΙ ΟΨΙΜΕΣ ΜΕΤΑΣΚΕΥΕΣ**

Ο ναός της Κοίμησης στη Νίκαια, αν και δεν υπάρχει πλέον παρά σε ερείπια, αποτελεί έναν από τους πιο γνωστούς και σχολιασμένους ναούς στη βιβλιογραφία της Βυζαντινής τέχνης. Το γεγονός σχετίζεται με τον χαρακτήρα του ως “μεταβατικού” τόσο σε σχέση με την αρχιτεκτονική του όσο και με τον διάκοσμο στο εσωτερικό του.

Το γνωστό ψηφιδωτό στο χώρο του ιερού παρέχει στοιχεία που επιτρέπουν τη χρονολόγηση του κτηρίου ήδη από την προεικονομαχική εποχή. Η αρχιτεκτονική του ναού έχει συνδεθεί με τους λεγόμενους “μεταβατικούς” τύπους, στην υποτιθέμενη πορεία από την “τρουλαία βασιλική” προς τον σταυροειδή εγγραμμένο. Εν τούτοις η ιστορία του είναι πολύ πιο πολύπλοκη και η μορφή του, όπως είχε διαμορφωθεί κατά την περίοδο που μελετήθηκε στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, προδίδει ενδιαφέρουσες μετατροπές που δεν έχουν εξηγηθεί και χρονολογηθεί με σαφήνεια.

Από λεπτομέρειες που διακρίνονται στις δημοσιευμένες φωτογραφίες, προκύπτει πως η απομάκρυνση των υπερώων από τους χώρους στις πλευρές του τρουλαίου πυρήνα έγινε μετά την αναδιαμόρφωση του δυτικού τμήματος του ναού, η οποία περιελάμβανε προφανώς και ανακατασκευή του αντίστοιχου ορόφου. Μετά την απομάκρυνση των πλευρικών υπερώων τα μεγάλα ανοίγματα στον σταυρικό πυρήνα του κυρίως ναού διαμορφώθηκαν εκ νέου.

Η απομάκρυνση των υπερώων μετά την αναμόρφωση του νάρθηκα πρέπει να θεωρηθεί συνειδητή επιλογή και να συνδεθεί με την εγκατάσταση στο ναό του πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανού ή των διαδόχων του. Τούτο σχετίζεται με την αρνητική στάση του ανώτερου

κλήρου απέναντι στα υπερώα όπως χρησιμοποιούνταν από τον αυτοκράτορα και την αριστοκρατία. Η στάση αυτή τεκμηριώνεται με πολύ γλαφυρό τρόπο από μια ενδιαφέρουσα επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου μερικές γενιές αργότερα.

Η απομάκρυνση των υπερών έπεται χρονολογικά της διαμόρφωσης του ορόφου στο νάρθηκα, με τον οποίο φαίνεται πως επικοινωνούσαν. Επιπλέον η μορφή του τριπλού ανοίγματος, που διαμορφώθηκε στις πλευρές του τρουλαίου πυρήνα, στο σημείο από το οποίο αφαιρέθηκαν τα υπερώα, σχετίζεται με απορόμοιες διαμορφώσεις σε μια σειρά από ναούς της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι αντίστοιχα υιοθετούν το σχήμα του σταυρικού τρουλαίου κτηρίου ή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και χρονολογούνται στον 12ο αιώνα ή στην πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή. Μάλιστα κάποιοι από αυτούς απετέλεσαν το συνδετικό κρίκο μεταξύ της Κομνήνειας και της Παλαιολόγειας ναοδομίας.

Ως φαίνεται λοιπόν ο ναός της Νίκαιας παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον τόσο για την πρώιμη όσο και για την όψιμη ιστορία του. Η επανεξέταση κάποιων από τα στοιχεία του οδηγεί σε νέα συμπεράσματα και προτάσεις για τη χρονολόγηση των υστεροβυζαντινών οικοδομικών του φάσεων.

ΕΛΛΗ ΤΖΑΒΕΛΛΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 4ο ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ

Η μορφή και οι λειτουργίες των βυζαντινών οικισμών αποτελεί ζήτημα που απασχολεί την έρευνα με νέο ενδιαφέρον. Το διπολικό σχήμα 'πόλη-χωριό' έχει αποδειχθεί ανεπαρκές για την ανάλυση του ρόλου των διαφορετικών οικιστικών μορφωμάτων. Στο συμπέρασμα αυτό συντείνουν μελέτες που ερευνούν διαφορετικές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας στο σύνολό τους (Ήπειρος, Μακεδονία, Πελοπόννησος, Δωδεκάνησα).

Η μελέτη της Αττικής έχει προοδεύσει αισθητά τα τελευταία χρόνια, χάρη στη διενέργεια μεγάλου αριθμού ανασκαφών και τη μελέτη μνημείων. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών, θεωρημένα στο σύνολό τους, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τα οικιστικά σύνολα, τους δρόμους επικοινωνίας, την οικονομία και την άμυνα της περιοχής. Ορισμένες παρατηρήσεις για τη θέση των οικισμών έχουν ήδη διατυπωθεί, λείπει ωστόσο μία συστηματική παρουσίασή τους, βάσει του συνόλου των ανασκαφικών δεδομένων, καθώς και μία απόπειρα αναγνώρισης του διακριτού ρόλου των.

Η παρούσα ανακοίνωση είναι μία προκαταρκτική απόπειρα προσδιορισμού του χαρακτήρα των βυζαντινών οικισμών της Αττικής, βάσει των νέων αρχαιολογικών και των ιστορικών δεδομένων. Επιχειρείται η διάκριση σε:

(α) Οικισμούς που κατέχουν τη διοικητική θέση *πόλεως* σύμφωνα με το Συνέκδημο του Ιεροκλέους, και ταυτόχρονα έχουν αστικά χαρακτηριστικά (Αθήνα, Μέγαρα).

(β) Οικισμούς που κατέχουν τη διοικητική θέση *πόλεως*, αλλά όχι σαφή χαρακτηριστικά άστεως (ΑιγόσθENA, Παγαί).

(γ) Οικισμούς που δεν κατέχουν διοικητική θέση *πόλεως*, αλλά παρά ταύτα παρουσιάζουν ορισμένα αστικά χαρακτηριστικά, όπως μαρτυρούν οι πρόσφατες ανασκαφές. Οι οικισμοί αυτοί εμπίπτουν στην κατηγορία των 'δευτερευόντων κέντρων' ή 'δορυφορικών πόλεων', όπως έχουν χαρακτηριστεί από την C. Morrisson και τον J.-P. Sodini. Τέτοιου είδους οικισμοί απαντούν συχνά στις πηγές της πρωτοβυζαντινής εποχής ως 'κῶμαι'.

(δ) Οικισμούς για τους οποίους οι πρόσφατες ανασκαφές υποδεικνύουν αγροτικό χαρακτήρα. Αρκετοί από αυτούς τους οικισμούς βρίσκονται στη θέση των οικιστικών κέντρων των αρχαίων δήμων, ενώ άλλοι φαίνεται ότι έχουν μετατοπιστεί. Τέτοιου είδους αγροτικοί οικισμοί απαντούν στις πηγές της πρωτοβυζαντινής εποχής ως 'κῶμαι' ή 'χωρία'.

Μετά τη λεπτομερή εξέταση του διαθέσιμου υλικού, η πρωτοβυζαντινή Αττική εμφανίζεται ως μία γεωγραφική ενότητα με ευάριθμες αστικές θέσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε κόμβους οδικών και θαλάσσιων αρτηριών. Οι αγροτικοί οικισμοί φαίνεται ότι αναπτύσσονται τόσο σε γόνιμες περιοχές, όσο και στα κράσπεδα των ορέων, και διακρίνονται σε πυρηνικούς και εκτεταμένους.

Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε συστηματική περισυλλογή των δημοσιευμένων αρχαιολογικών και ιστορικών πληροφοριών: αποτελέσματα ανασκαφών και ερευνών επιφανείας, πληροφορίες περιηγητών και κλασικών αρχαιολόγων του 19ου και του πρώιμου 20ου αι., καθώς και επιγραφικές, νομισματικές και σφραγιστικές μαρτυρίες.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ**ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΙΑ:
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ**

Την εποχή της ίδρυσης του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, με την εθνική ολοκλήρωση της χώρας σε εξέλιξη, οι προσανατολισμοί ενός κρατικού μουσείου δε θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι από τις εθνικές επιδιώξεις και το γενικότερο κλίμα της εποχής. Φυσικά η προσωπικότητα των Διευθυντών του ήταν καθοριστική για τη συγκρότηση των συλλογών, τη θεματολογία και τον τρόπο παρουσίασης των εκθέσεων.

Από το 1914 έως τις μέρες μας πολλά έχουν αλλάξει στις αντιλήψεις περί μουσείων, καθώς και στις κατευθύνσεις της έρευνας για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το χαρακτήρα της, την αρχαιολογία και την τέχνη της. Χάρη στις έρευνες αυτές η Ύστερη Αρχαιότητα δεν είναι πλέον ένα καταθλιπτικό τοπίο παρακμής αλλά μια εποχή με αξιοθαύμαστη δεκτικότητα σε θρησκευτικές και πολιτισμικές αλλαγές, ενώ το Βυζάντιο αποκαταστάθηκε, επιστημονικά και πολιτικά, ως μια πολυεθνική, πολιτιστικά ομοιογενής αυτοκρατορία, η οποία ως υπερδύναμη επηρέασε λαούς, ανέπτυξε σύνθετες σχέσεις με τους ομόδοξους γείτονές της, την ετερόδοξη Δύση και το αλλόδοξο Ισλάμ, ενώ η τέχνη της έθεσε προδιαγραφές αριστείας. Στον τομέα της τέχνης ειδικότερα, το κέντρο βάρους της έρευνας μετατοπίστηκε από την αισθητική αξία των έργων –που δεν είναι αναγκαστικά έργα τέχνης– στις χρήσεις και στις λειτουργίες τους, μέσα στα ιστορικά και κοινωνικά τους συμφραζόμενα και στη μελέτη των τεκμηρίων του υλικού πολιτισμού.

Τα παραπάνω υπήρξαν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανατροπή που συντελέστηκε στη χώρα μας τα τελευταία 25 χρόνια στον τρόπο προσέγγισης της τέχνης και του πολιτισμού του Βυζαντίου μέσω των εκθέσεων. Σε ό,τι αφορά τον τρόπο παρουσίασής τους, η επιστήμη της μουσειολογίας και η τεχνολογία των ψηφιακών μέσων προσέφεραν τα εργαλεία και τις τεχνικές ώστε τα νοήματα μιας έκθεσης να μεταφερθούν στο κοινό με τρόπο εύληπτο και ευχάριστο. Αυτό που ενδιαφέρει πλέον δεν είναι αυτό καθαυτό το έκθεμα αλλά η ερμηνεία του και η πρόσληψή του από το κοινό και αυτό συνιστά μια θεμελιακή αλλαγή.

Στα 100 χρόνια που διανύθηκαν, οι νέοι όροι που προστέθηκαν στο λεξιλόγιο των ανθρώπων των μουσείων και οι αποστολές που οι ίδιοι οι μουσειακοί οργανισμοί καλούνται να εκπληρώσουν έχουν διευρυνθεί κατά πολύ. Εκείνο που παραμένει αμετάβλητο είναι η αδήριτη προϋπόθεση της επιστημονικής επάρκειας και της επιστημονικής εγρήγορσης του επιμελητού μιας έκθεσης για τις εξελίξεις της έρευνας, προαπαιτούμενα τα οποία εξασφαλίζουν την επιστημονική εγκυρότητα και τη νοηματική πληρότητά της και εξ αυτού την καλύτερη κατανόησή της από το κοινό.

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ - JAMIESON C. DONATI

ΟΤΑΝ ΚΟΙΤΑΣ ΑΠΟ ΨΗΛΑ...ΜΙΑ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΟΡΥΦΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΑΜΟΡΙΟ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Το Αμόριο στη Φρυγία της Μικράς Ασίας υπήρξε μια ακμάζουσα πρωτοβυζαντινή πόλη κυρίως από τον 5ο αιώνα και μετά, μια πόλη που απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη σημασία στο δίκτυο των βυζαντινών οικισμών της ηπειρωτικής Μικράς Ασίας όταν από τον 7ο αιώνα και ύστερα μετατρέπεται σε έδρα της επαρχιακής στρατιωτικής διοίκησης και προοπτικά αναβιβάζεται σε πρωτεύουσα του νέου θέματος των Ανατολικών. Η αρχαιολογική διερεύνηση της βυζαντινής πόλης του Αμορίου εδώ και περισσότερο από είκοσι πέντε χρόνια έχει αποτελέσει προνομιακό περιβάλλον για την εφαρμογή νέων προσεγγίσεων και μεθόδων στο πεδίο της βυζαντινής αρχαιολογίας.

Στο πλαίσιο των διεθνών ερευνητικών δράσεων στο Αμόριο, από το 2013 το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΜΣ/ΙΤΕ) διεξάγει πρόγραμμα με στόχο την μελέτη της εξέλιξης του πολεοδομικού ιστού της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής πόλης και της χρήσης του χώρου εντός και εκτός των τειχών, συνδυάζοντας τα πορίσματα της παραδοσιακής ανασκαφικής μεθόδου με τη μελέτη δορυφορικών απεικονίσεων και γεωμαγνητικών διασκοπήσεων σε επιλεγμένες περιοχές του μεσαιωνικού οικισμού. Στόχος της ανακοίνωσης είναι να παρουσιαστούν τα πρώτα πορίσματα αυτής της γόνιμης συνάντησης αρχαιολογίας και τεχνολογικών εφαρμογών στο βυζαντινό Αμόριο, αλλά και να αναπτυχθεί η προβληματική γύρω από τις ερμηνευτικές ευκαιρίες αλλά και τα όρια της συμβολής ανάλογων εφαρμογών στη μελέτη των βυζαντινών πόλεων.

Παρά την προκαταρκτική φάση της έρευνας, οι δορυφορικές απεικονίσεις συνδυασμένες με τα πορίσματα της ανασκαφής και της επίγειας έρευνας, συνδράμουν, όπως θα φανεί, αποφασιστικά στην κατανόηση μιας σειράς χαρακτηριστικών του δομημένου αστικού περιβάλλοντος του βυζαντινού Αμορίου, αλλά και διορθώνουν εσφαλμένες ως τώρα ερμηνείες. Επί τη βάση των νέων πληροφοριών επιχειρούμε να αναλύσουμε την γεωμορφολογία του χώρου στον οποίο αναπτύσσεται η πόλη του Αμορίου, αλλά και να αναζητήσουμε τα όρια στα οποία εκτείνεται η πόλη ανά ιστορική περίοδο. Παράλληλα παρακολουθούμε την χάραξη των πρωτοβυζαντινών τειχών, σε σχέση με τις σταδιακές αλλαγές και επιδιορθώσεις τους κατά τους «Σκοτεινούς αιώνες» και τη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Επιπλέον διακρίνουμε τις επιμέρους χρήσεις του χώρου εντός της πόλης ανάμεσα σε «ιδιωτικές» και «δημόσιες», τις μνημειακές κατασκευές, τις εκκλησίες, τα μοναστήρια και τα άλλα δημόσια κτήρια, καθώς και την οργάνωση τους γύρω από τους βασικούς οδικούς άξονες.

Τέλος, η συστηματική δορυφορική αποτύπωση των καλλιεργήσιμων κλήρων έξω από τα όρια της βυζαντινής πόλης, αλλά και του σύγχρονου χωριού, γίνεται εργαλείο για μια προσπάθεια ανασύστασης έστω και εν μέρει του προ-νεοτερικού αγροτικού τοπίου, το οποίο σε μεγάλο βαθμό αντιστοιχεί και στο βυζαντινό.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ Δ. ΤΣΙΔΙΠΑΚΟΥ**ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ
ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, ανεξάρτητη ειδική περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού από το 1997, αποτελεί ένα χώρο διαφύλαξης, διατήρησης, προβολής και ανάδειξης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, ένα χώρο έρευνας, παιδείας και πολιτισμού που διακρίθηκε για τον πρωτοποριακό του χαρακτήρα από την εποχή της ίδρυσής του, τόσο ως προς την αντιμετώπιση των εκθεμάτων του, όσο και ως προς τις δράσεις του. Όχι τυχαία λοιπόν βραβεύτηκε το 2005 ως το “Μουσείο της Ευρώπης” (με το “Βραβείο Μουσείου” του Συμβουλίου της Ευρώπης), τιμή η οποία αποδόθηκε σε ελληνικό μουσείο για πρώτη φορά, μεταξύ άλλων γιατί αξιολογήθηκε ως «φιλικό προς τον επισκέπτη», ενώ τονίστηκε ο παιδαγωγικός του χαρακτήρας. Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στεγάζεται σε ένα κτίριο χαρακτηρισμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο και έργο τέχνης (2001), που οικοδομήθηκε μεταξύ των ετών 1989 και 1993 με βάση τη μελέτη ενός ταλαντούχου αρχιτέκτονα και ζωγράφου, του αείμνηστου Κυριάκου Κρόκου, η οποία του ανατέθηκε κατόπιν επιτυχίας του σε πανελλήνιο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που προκηρύχτηκε το 1977. Το Μουσείο ως οικοδόμημα απέσπασε ειδική διάκριση από διεθνή επιτροπή στον διαγωνισμό “Βραβεία 2000” του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής.

Φέτος το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού γιορτάζει. Το έτος 2014 αποτελεί ορόσημο, καθώς συμπληρώνονται είκοσι χρόνια από τότε που άνοιξε για πρώτη φορά τις πύλες του στο κοινό με την πρώτη του περιοδική έκθεση, «Βυζαντινοί Θεσαυροί της Θεσσαλονίκης. Το ταξίδι της επιστροφής», στις 11 Σεπτεμβρίου του 1994, με την οποία και εγκαινιάστηκε το νέο Μουσείο. Η έκθεση αυτή, με τον εμπνευσμένο

τίτλο, σηματοδοτούσε ακριβώς την επιστροφή των βυζαντινών αρχαιοτήτων στις 14 Ιουνίου 1994, οι οποίες επαναπατρίστηκαν μετά από περίπου ογδόντα χρόνια παραμονής τους στην Αθήνα, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, όπου είχαν μεταφερθεί το 1916, και οριοθετεί το τέλος μιας μακρόχρονης προσπάθειας για την ίδρυση Βυζαντινού Μουσείου στην Μακεδονία και πιο συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, η οποία συνδέεται με γεγονότα και πρόσωπα της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας του νεοελληνικού κράτους.

Η μόνιμη έκθεση του Μουσείου με τις έντεκα αίθουσες ολοκληρώθηκε σταδιακά από το 1997 έως τις αρχές του 2004. Παρουσιάζονται πτυχές του βυζαντινού και μεταβυζαντινού πολιτισμού μέσα από επιμέρους θεματικές και σύμφωνα με την καθιερωμένη περιοδολόγηση της βυζαντινής ιστορίας και τέχνης μέσω αυθεντικών εκθεμάτων που προέρχονται κυρίως από τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία γενικότερα, εποπτικού υλικού και πολυμέσων, με ιδιαίτερη έμφαση στον άρτιο και ευφάνταστο μουσειογραφικό και καλλιτεχνικό σχεδιασμό.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν μέσα από αρχειακό και φωτογραφικό υλικό η ιστορία του Μουσείου, άμεσα συνδεδεμένη με τις προσπάθειες ίδρυσης βυζαντινού μουσείου στο νεοελληνικό κράτος και την προώθηση των βυζαντινών σπουδών γενικότερα, ο σκοπός και οι στόχοι του, μέσα και από το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο της ελληνικής πολιτείας μετά τη μεταπολίτευση, και πώς αυτοί τροποποιούνται ή μεταλλάσσονται, το μουσειολογικό σκεπτικό των μόνιμων εκθέσεών του, οι χώροι και οι εγκαταστάσεις του, η πολιτική του σε σχέση με την κεντρική μουσειακή πολιτική και τους αντίστοιχους στρατηγικούς στόχους, οι διεθνείς συνεργασίες και τα ευρωπαϊκά προγράμματα, οι δωρητές και χορηγοί ως βασικοί πυλώνες του ίδιου του Μουσείου και των δράσεών του, το παρόν και το μέλλον του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ

Το Αρχείο Επιγραφών του Γεωργίου Λαμπάκη (1854-1914) αποτελεί ένα σημαντικό τμήμα του Αρχείου της Οικογένειας Λαμπάκη. Το τμήμα αυτό του Αρχείου παραχωρήθηκε για μελέτη στο γράφοντα από τον κ. Ιωάννη Λαμπάκη, ο οποίος ανέλαβε και την αναγκαία δαπάνη για την ολοκλήρωση του έργου, ενώ την επιστημονική επιμέλεια της εργασίας ανέλαβε η -ομότιμη πλέον- καθηγήτρια βυζαντινής αρχαιολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη.

Το Αρχείο Επιγραφών είναι ένα σύνολο από δεκαπέντε χειρόγραφα τεύχη, στα οποία ο Γεώργιος Λαμπάκης αντέγραφε διάφορες επιγραφές από ναούς και άλλους τόπους που επισκεπτόταν με σκοπό, αργότερα, να τις δημοσιεύσει. Ο ίδιος ο Γεώργιος Λαμπάκης είχε διαχωρίσει τα δεκαπέντε τεύχη του Αρχείου στις ακόλουθες έξι κατηγορίες: 1) *Ἐπιγραφαί δι' ἀκίδος*, 2) *Ἐπιγραφαί εἰκόνων καί τῶν ἐφ' ὕγραῖς διακοσμῆσεων*, 3) *Ἐπιγραφαί κειμηλίων*, 4) *Ἐπιτύμβιοι Χριστιανικαί Ἐπιγραφαί*, 5) *Αἱ ἐν τῷ Μουσεῖῳ τοῦ Παλέριου Χριστιανικαί Ἐπιγραφαί*, και 6) *Χριστιανικαί Ἐπιγραφαί*.

Κατά τη διάρκεια της μελέτης, η οποία πραγματοποιήθηκε από το 1999 έως το 2008, καταγράφηκαν -σε ειδικά σχεδιασμένα για το σκοπό αυτό βάση δεδομένων- συνολικά 607 επιγραφές, τις οποίες συνέλεξε ο Γεώργιος Λαμπάκης στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Οι επιγραφές καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από την παλαιοχριστιανική εποχή έως την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο, ενώ γεωγραφικά προέρχονται από διάφορα μέρη του ηπειρωτικού και του νησιωτικού ελλαδικού χώρου, τη Μικρά Ασία, τη

Σικελία και άλλα μέρη, στα οποία ο Γεώργιος Λαμπάκης είχε τη δυνατότητα, ως βασιλικός γραμματέας, να περιηγείται.

Η συντελεσθείσα μελέτη του Αρχείου Επιγραφών αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το σημερινό μελετητή της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και έως σήμερα κάποια από τα κτίρια ή τα αντικείμενα που έφεραν τις επιγραφές τις οποίες κατέγραψε ο Γεώργιος Λαμπάκης, είναι πιθανό να χάθηκαν ή να καταστράφηκαν. Τα αποτελέσματα της καταγραφής και της έρευνας που πραγματοποιήθηκε θα αναρτηθούν προσεχώς στον ιστότοπο του Αρχείου της Οικογένειας Λαμπάκη (www.aol.org.gr).

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

«ΘΥΡΑΘΕΝ» ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΗΜΑΤΑ ΤΡΙΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ποιά είναι η γνώμη για τή βυζαντινή τέχνη ανθρώπων εκτός της «συντεχνίας» των βυζαντινολόγων, όπως οι σύγχρονοι καλλιτέχνες; Και πόσο μπορεί να ενδιαφέρει η γνώμη αυτή τους ειδικούς;

Τό βέβαιο είναι ότι η προσέγγιση των «θύραθεν» δέν είναι «έπιστημονική» αλλά έμπειρική και, στίς καλλίτερες των περιπτώσεων, *μεθεκτική*. Και ό κίνδυνος του υποκειμενισμού;

Υπάρχουν περιοχές της αισθητικής αποτίμησης όπου καμιά έπιστημοσύνη δέν μπορεί ν' αποτρέψει τήν υποκειμενικότητα τής κρίσης. Από τή μεριά του δημιουργού είναι, ίσως, οι ίδιες περιοχές της καλλιτεχνικής ένδοχώρας, πού για νά τίς προσπελάσει, π.χ., ό λογοτέχνης, έγκαταλείπει τό δρόμο του «πεξοῦ λόγου» και προτιμά τήν άτραπό τής ποίησης. Άλλά τότε, μέχρι ποιο βαθμό έλέγχει συνειδητά τό «μηχανισμό» τής δημιουργίας; Είναι άραγε άπλούστερα τά πράγματα στίς εικαστικές τέχνες; Άν ήταν όλα έξίσου «ρητά», τότε ό τεχνοκριτικός δίπλα στόν ιστορικό τής τέχνης, θά μπορούσε νά εκμαιεύσει τή βαθύτερη αλήθεια του κρινόμενου έργου· και δέν θά διαφωνούσε μαζί του κανείς άπολύτως.

Είναι εύνόητο ότι μέ τά παραπάνω δέν άμφισβητείται ούτε στό παραμικρό ή τεράστια σημασία τής έπιστημονικής διερεύνησης και ή πελώρια συμβολή της στή βαθύτερη γνώση των καλών τεχνών. Άναφέρθηκαν μόνο για νά φανεί ότι, έφόσον για τά δύσκολα χρειάζεται, όπως γνωρίζουμε, εκτός από τά έπιστημονικά έφόδια, και ένα *αισθητήριο*, μπορούμε νά δώσουμε για λίγο τό λόγο και σέ ανθρώπους έγνωσμένης ευαισθησίας, από τό χώρο τής τέχνης. Από τους μάστορες, λοιπόν, του λόγου και του χρωστήρα διαλέξαμε, μέ όση υποκειμενικότητα συγχωρεί ή θέση του αυτόκλητου έπιλογέα, τρεις:

Ὁ Γιώργος Σεφέρης, στό κείμενό του γιά τά μοναστήρια τῆς Καππαδοκίας, σχεδόν μέ θέρη νεοφώτιστου ἀρχαιολόγου, παραθέτει λ.χ. μεγάλο ἀριθμό ἐπιγραφῶν καί, στήν πρώτη αὐτοτελή δημοσίευση (1953), 50 φωτογραφίες, ἐν πολλοῖς ἄγνωστες σήμερα. Ὅσες ἀπ' αὐτές δείχνουν τοιχογραφίες, τίς συνοδεύει μέ λιτές περιγραφές, σχόλια, καθώς καί ἀντιπαραβολές μέ τίς ἀντίστοιχες φωτογραφίες τοῦ Guillaume de Jerphanion, ἀπό τίς ὁποῖες συμπεραίνει νεώτερες φθορές καί ἀπώλειες. Στό κυρίως κείμενο βρίσκουμε παρατηρήσεις αἰσθητικές, ὑφολογικές ἀκόμη καί τεχνοτροπικές.

Ἀπό τά δύο πρῶτα ταξίδια του στήν Κύπρο ἔχουμε δικές του ἀξιόλογες φωτογραφίες: μέ μοναστήρια καί ἐκκλησίες (ἀρχιτεκτονική) 92, μέ τοιχογραφίες καί εἰκόνες 38, μέ βενετσιάνικα μνημεῖα καί κάστρα 14. Στά ἀντίστοιχα ἡμερολόγια πού κρατοῦσε, συναντᾶμε σκόρπιες, σχετικές ἀναφορές.

Ὁ Γιάννης Τσαρούχης, ὄχι μόνο δέν αἰσθάνεται ὅτι περνᾶ σέ ξένα ἀμπελοχώραφα μιλώντας γιά τή βυζαντινή τέχνη, «τήν πιό ἄγνωστη τέχνη» κατά τήν ἀντίληψή του, ἀλλά καταφέρεται μέ δορυμῆς ἀφορισμούς καί ἐναντίον τῶν «δοκῆσει ἐπαϊόντων». Στόν τόνο τῆς φωνῆς του, ἀναγνωρίζουμε τήν ἀπήχηση τῶν ἀμειλικτων ἐλεγμῶν τοῦ δασκάλου του, κατά τῶν ἀπίθανων προκαταλήψεων καί τῶν αὐθαίρετων ἐκλογικεύσεων πού θόλωναν τή θέαση αὐτῆς τῆς τέχνης.

Ὁ Ὀδυσσεύς Ἑλύτης ἐνδιαφέρθηκε πρῶτιστα γιά τή βυζαντινή ὑμνογραφία (βλ. δοκίμιο γιά τό Ρωμανό τό Μελωδό), ἀλλά θαύμαζε καί τήν βυζαντινή ζωγραφική: «Τό ὑπερβατικό σκαλί, τό πιό δύσκολο καί τό πιό μεγάλο στήν τέχνη, μιά ζωγραφική, λόγου χάρη, ὅπως ἡ βυζαντινή τό ἀνέβηκε μέ τή μεγαλύτερη ἄνεση». Τόν εἰκαστικό χαρακτήρα της προσδιορίζει μέ τρόπο γλαφυρό, διαλευκαίνοντας τήν ἀντίθεσή της, τήν οὐσία τῆς διαφορᾶς της ἀπό τήν ἀναγεννησιακή. Σταθερά καί συνειδητά προτιμᾷ τήν πρώτη.

Γιά τόν Ἑλύτη «[...] ἴδια εἶναι κατά βάθος ἡ γλῶσσα ἡ πλαστική καί στόν Πολύγνωτο καί στόν Πανσέληνο [...].»

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ

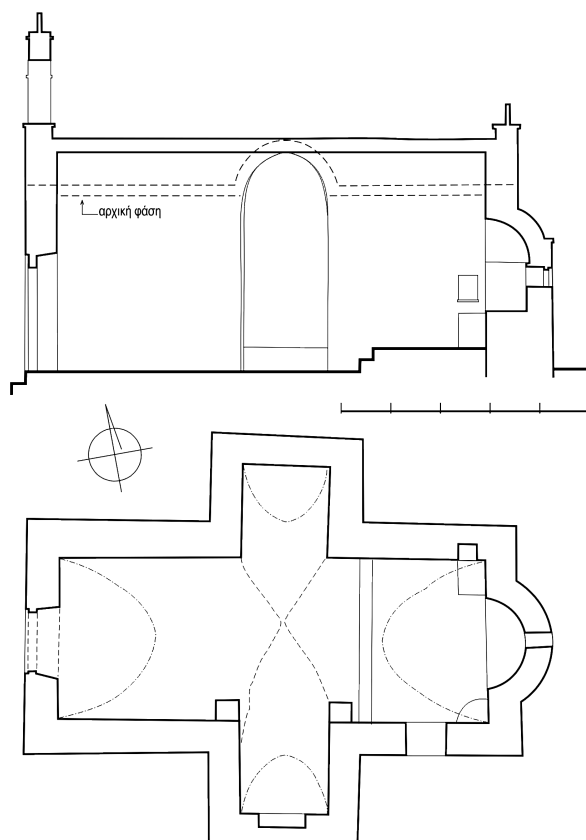
ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΣΤΟΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕ- ΓΩΝ ΝΑΩΝ: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΙΣ ΜΑΛΛΕΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται εντός του οικισμού των Μαλλών Ιεράπετρας. Πρόκειται για ναό ελευθέρου σταυρού χωρίς τρούλλο, δηλαδή με ένα σταυροθόλιο στη διασταύρωση των ισοϋψών καμαρών. Τον ναό επεσήμανε αρχικά ο Gerola ο οποίος τον φωτογράφησε και δημοσίευσε κάτοψή του θεωρώντας τον ως unicum στην ναοδομία της Κρήτης. Το 1983 ο K. Gallas συμπεριέλαβε τον ναό στη διδακτορική του διατριβή, δημοσίευσε κάτοψη και τομή και εξέφρασε την άποψη ότι το τυπολογικό αυτό unicum προέκυψε από την μετασκευή ενός τρουλαίου ναού.

Η εξωτερική εντύπωση που δίνει σήμερα ο ναός είναι παραπλανητική όσον αφορά την ηλικία του, λόγω της επένδυσης των εξωτερικών του επιφανειών με ορθογώνια πλακίδια σχιστολιθικής πέτρας, επέμβαση που έγινε πριν από τρεις δεκαετίες. Ωστόσο, οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες στο ιερό Βήμα και το βόρειο σκέλος, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι η ανέγερσή του θα πρέπει να τοποθετηθεί στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Η περιττή και ανοίκεια προς τον χαρακτήρα του μνημείου επένδυση αποτελεί δεν είναι η μόνη μετασκευή που υπέστη ο ναός. Παλαιότερες επεμβάσεις και μετασκευές που ενδεχομένως συνδέονται με μερική καταστροφή της ανωδομής του από φυσικές καταστροφές, έχουν αλλοιώσει τα αρχικά τυπολογικά του χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα εύκολα γίνεται αντιληπτό από το εσωτερικό του ναού ότι οι κατά μήκος καμάρες έχουν υπερυψωθεί προκειμένου να καταστούν ισοϋψείς με τις εγκάρσιες, οι οποίες ήταν ψηλότερες και διατηρούν το αρχικό τους ύψος. Το σταυροθόλιο που προέκυψε από την αλληλοτομία των ισοϋψών αλλά με διαφορετικό πλάτος καμαρών, έχει μία ακανονιστία που προδίδει ότι δεν ανήκει στον αρχικό σχεδιασμό του ναού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι προφανές ότι ο ναός αρχικά ήταν σταυροεπίστεγος και ανήκε στην παραλλαγή B2 σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Με μία μόνον εξαίρεση η παραλλαγή αυτή είναι η κυρίαρχη μορφή σταυροεπίστεγων ναών στην ανατολική Κρήτη. Οι ναοί αυτοί, που χρονολογούνται από τους μελετητές στο α μισό του 14ου αι., αποτελούν ένα κλειστό σύνολο με κοινή τυπολογική βάση. Πρόκειται για πέντε ναούς στο νομό Ηρακλείου: την Παναγία στο Αλάγνι, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο Αρκαλοχώρι, την Παναγία στο Γεράκι, τον Ευαγγελισμό στο ομώνυμο χωριό (πρ. Μουχτάρσι) και την Αγ. Παρασκευή στο Χάρακα Μονοφατσίου. Το σύνολο συμπληρώνεται από την Παναγία Βιγλιώτισσα στη Βουλισμένη Λασιθίου και τον Άγιο Νικόλαο Μαλλών, με βάση την ερμηνεία της αρχικής φάσης που επιχειρούμε.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Λ. ΦΥΣΣΑΣ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ ΣΤΟ «ΑΡΧΕΙΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΛΑΜΠΑΚΗ»

Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914), ιδρυτική φυσιογνωμία της ΧΑΕ (1884), πρώτος Γενικός Έφορος Χριστιανικών Αρχαιοτήτων (1885), ιδρυτής του προδρομού του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (πρώτη έκθεση 1890), είναι γνωστός ως ο σκαπανέας των προσπαθειών για τη διάσωση, προβολή και μελέτη των χριστιανικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Ελλάδα.

Αξιοποιώντας τις διασυνδέσεις και την ελευθερία κινήσεων που του εξασφάλιζε ως ένα βαθμό η παράλληλη ιδιότητα του γραμματέα της βασίλισσας Όλγας, ο Γ. Λ. πραγματοποίησε αλλεπάλληλες περιοδείες όχι μόνο εντός των ορίων του κράτους, αλλά και στα τουρκοκρατούμενα εδάφη του ελληνισμού, συμπεριλαμβανομένης της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας, συγκεντρώνοντας και δημοσιεύοντας πολύτιμο υλικό, αλλά και δημιουργώντας ένα πυκνό πλέγμα συνεργατών-πληροφοριοδοτών, με τους οποίους διατηρούσε πυκνή αλληλογραφία.

Στα κατάλοιπά του που διαφυλάσσονται στο «Αρχείο Οικογενείας Λαμπάκη» αρχειοθετημένα σε επιμέρους ενότητες (Ημερολόγια προσωπικά και ταξιδίων, φάκελοι μελέτης μνημείων, αδημοσίευτες εργασίες, σχέδια άρθρων κ.α.), συμπεριλαμβάνεται και σύνολο υπερχιλίων εισερχομένων επιστολών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ενδεικτική της πολυμέρειας του Γ.Λ., του εύρους των ενδιαφερόντων του, του ιεραποστολικού του ζήλου για τις χριστιανικές και βυζαντινές αρχαιότητες αλλά και για την εκπαιδευτική και κοινωνική προαγωγή των κοινοτήτων του ελληνισμού.

Στους αποστολείς περιλαμβάνονται η βασίλισσα Όλγα, εκκλησιαστικοί ταγοί (Ιωακείμ Κωνσταντινουπόλεως, Δαμιανός Ιεροσολύμων,

Χρυσόστομος Σμύρνης κ.ά.), ιστορικοί και βυζαντινολόγοι (L. Bürchner, V. Schultze, G. Millet, J. Strzygowski, A. Dmitrievskij, A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς κ.ά.), επιφανείς εκπρόσωποι του ελεύθερου και υπόδουλου Ελληνισμού, και η θεματολογία των επιστολών ποικίλει, από απλά αιτήματα επαρχιακών δασκάλων μέχρι τη διαπραγμάτευση και υποστήριξη της υποψηφιότητας τού από Δράμας Χρυσοστόμου για τη μητρόπολη Σμύρνης ή πληροφορίες για χριστιανικές αρχαιότητες. Βυζαντινά και αρχαιολογικά θέματα, εθνικά θέματα, κοινωνική πρόνοια, εκκλησιαστική ιστορία και πολιτική, αποτελούν τους βασικούς θεματικούς άξονες, γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκε η πλούσια αυτή επικοινωνία.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟΝ ΙΣΤΟ. ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Ο ισχυρισμός πως ο *παγκόσμιος ιστός* έχει φέρει μια επανάσταση στην παροχή, παρουσίαση και πρόσβαση στην πληροφορία είναι πλέον σήμερα ένας κοινός τόπος. Συνδυάζοντας κείμενο, ήχο, εικόνα και video, οι διαδικτυακές παρουσιάσεις συμβάλλουν στη διάχυση της γνώσης, με ένα γρήγορο, ελκυστικό και οικονομικότερο –σε σύγκριση με έντυπες εκδόσεις– τρόπο, τόσο στην ακαδημαϊκή κοινότητα, όσο και στο ευρύ κοινό, και αποτελούν πλέον ένα απαραίτητο εργαλείο στη μάθηση, την εκπαίδευση και την έρευνα. Στην παρούσα εισήγηση θα επιχειρήσουμε καταρχάς μια ιστοριογραφική προσέγγιση του «βυζαντινού» διαδικτύου. Θα ασχοληθούμε δηλαδή με την ιστορία της παρουσίασης του βυζαντινού πολιτισμού μέσω του διαδικτύου.

Λαμβάνοντας υπόψη την ραγδαία ανάπτυξη των “βυζαντινών web sites” τα τελευταία χρόνια, θα επιχειρήσουμε επίσης μια επισκόπηση των ψηφιακών έργων, ερευνητικών προγραμμάτων και επιστημονικών παρουσιάσεων, που είναι σήμερα προσβάσιμα μέσω διαδικτύου και αφορούν τη βυζαντινή τέχνη και τον υλικό πολιτισμό. Θα εξετάσουμε επίσης τις δυνατότητες διδασκαλίας και έρευνας που προσφέρουν οι παρουσιάσεις στο διαδίκτυο μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα δικτυακών τόπων.

Τέλος, θα συζητηθεί το ζήτημα της ταξινόμησης αλλά και της επιστημονικής αξιολόγησης της παρεχόμενης πληροφορίας, καθώς ακόμη και σήμερα παραμένει ένα *desideratum* της έρευνας η παρουσίαση του υλικού που αφορά τις βυζαντινές σπουδές στο διαδίκτυο, με μεθόδους γνωστές και ευρέως χρησιμοποιημένες σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως δικτυο-κρισίες, ηλεκτρονικές βιβλιογραφίες και πύλες.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ

ΟΙ BYZANTINEΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΑΠΟ ΤΟΝ 20ο ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Όπως είναι γνωστό τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα, για λόγους ιδεολογικούς, άργησαν αρκετά να πάρουν θέση ισότιμη με εκείνα της κλασικής αρχαιότητας, ως προς την προστασία και την έρευνα, παρότι το προέβλεπε η σχετική νομοθεσία. Δεν μπορούμε συνεπώς να μιλήσουμε για ανασκαφές παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, με εξαίρεση τη βασιλική της Ολυμπίας, η οποία ανασκάφτηκε στα πλαίσια των ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι οι πρώτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές που ήλθαν στο φως αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών σε αρχαία σημαντικά κέντρα λατρείας, όπως η Επίδαυρος, η Ελευσίνα, η Δωδώνη. Και φυσικά ανασκάφτηκαν από κλασικούς αρχαιολόγους, πρακτική που συνεχίστηκε σε μεγάλο βαθμό έως και τις μέρες μας.

Οι πρώτες ανασκαφές χριστιανικών μνημείων που διενεργούνται από τον κατά νόμο αρμόδιο έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αρχίζουν το 1916 από τον Γεώργιο Σωτηρίου, ο οποίος διορίζεται στη θέση αυτή το 1915. Ξεκινά από το ναό στον Άρειο Πάγο (1916) και τη βασιλική του Ιλισού (1917) για να αναλάβει λίγα χρόνια αργότερα την εκτεταμένη ανασκαφή των Θεσσαλικών Θηβών, με την οποία ήλθαν στο φως οι πρώτες μεγάλες βασιλικές, αλλά και δημόσια κτίρια της σημαντικής αυτής πόλης. Είχε προηγηθεί η αποκάλυψη των δύο σπουδαίων βασιλικών, Α και Β, της Νικόπολης από τον έφορο Αρχαιοτήτων Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, ο οποίος από το 1914, αμέσως μετά την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, ξεκίνησε

τις ανασκαφές στη Νικόπολη, ανασκάπτοντας αδιακρίτως ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά μνημεία, με κύριο κριτήριο το ενδιαφέρον των ευρημάτων, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής.

Με τη διεύρυνση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα αυξάνεται και ο αριθμός των βυζαντινών ανασκαφών από τους κατά νόμο αρμόδιους αρχαιολόγους. Οι περισσότερες βέβαια διενεργούνται μέσω της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, ενώ οι σωστικές ανασκαφές διεξάγονται σχεδόν κατά κανόνα από τις Εφορείες Κλασικών Αρχαιοτήτων, ανεξαρτήτως αν πρόκειται για αρχαία ή βυζαντινά μνημεία, με τις γνωστές συνέπειες. Σημαντικό ρόλο στην αποκάλυψη βυζαντινών μνημείων, κατά την ίδια περίοδο αλλά και αργότερα, έχουν επίσης οι ανασκαφές των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, όπως στην περίπτωση των Φιλίππων και της Αλυκής Θάσου (Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή) της Αρχαίας Κορίνθου (Αμερικανική Σχολή) κ. α., καθώς και οι πανεπιστημιακές ανασκαφές (Φίλιπποι, Καρδάμαινα Κω κ.α.).

Το καθεστώς ως προς τον ρόλο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αλλάζει ριζικά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα με την αύξηση των Βυζαντινών Εφορειών, οι οποίες πλέον αναλαμβάνουν και τις σωστικές ανασκαφές, με ιδιαίτερα αξιόλογα αποτελέσματα, όπως π. χ. στη Θεσσαλονίκη. Τα τελευταία χρόνια οι σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται με αφορμή την εκτέλεση των μεγάλων έργων σε ολόκληρη τη χώρα έχουν αποκαλύψει σπουδαία ευρήματα τα οποία έχουν διαμορφώσει μια νέα εικόνα για την κατάσταση στον ελλαδικό χώρο από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες έως το τέλος της βυζαντινής περιόδου. Σε αυτό έχουν βοηθήσει οι νέες αντιλήψεις ως προς τη μελέτη και ερμηνεία όλων των υλικών καταλοίπων που έρχονται στο φως, οι τεχνικές διεξαγωγής των ανασκαφών, καθώς και η συνεργασία με άλλους κλάδους, των θετικών κυρίως επιστημών.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

ΤΟ ΔΙΑΔΗΜΑ «ΔΙΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΩΝ ΚΑΙ ΛΙΘΩΝ ΤΙΜΙΩΝ» ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Στις 11 Μαΐου του 330 σύμφωνα με τον Μαλάλα, κατά τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης ο Μέγας Κωνσταντίνος: «ἐπετέλεσεν ἰππικὸν, ἐν πρώτοις θεωρήσας ἐκεῖ καὶ φορέσας τότε ἐν πρώτοις ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ κορυφῇ διάδημα διὰ μαργαρίτων καὶ λίθων τιμίων, βουλόμενος πληρῶσαι τὴν προφητικὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν “ἔθηκας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου”. οὐδεὶς γὰρ τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλευσάντων τοιοῦτόν τί ποτε ἐφόρεσεν.» (ἐκδ. Thurn I, *CFHB* 35, Βερολίνο 2000, 246.10-247.14). Ανάλογη αναφορά γίνεται και στο Πασχάλιον Χρονικόν (ἐκδ. Dindorf L., I, *CSHB*, Βόννη 1832, 529.18-19). Η στέψη του Κωνσταντίνου ἔλαβε χώρα κατά το 25ο ἔτος της βασιλείας του, στο Κάθισμα του Ἰπποδρόμου, ἀπέναντι ἀπὸ το ὁποῖο εἶχε, πιθανότατα, τοποθετηθεῖ ἡ Στήλη των Ὁφειων, το ἀνάθημα των Ἑλληνικῶν πόλεων στο μαντεῖο των Δελφῶν μετὰ την οριστικὴ νίκη τους ἐπὶ των Περσῶν στις Πλαταιές το ἔτος 479 π.Χ.

Ο Κωνσταντίνος υπῆρξε ο πρώτος Ρωμαῖος αυτοκράτορας που φόρεσε το διάδημα. Ο Οκταβιανός Αύγουστος, γνωρίζοντας την αντιπάθεια της Συγκλήτου και του Ρωμαϊκού λαού για την βασιλεία, θεσμοθέτησε ἓνα εἶδος ρεπουμπλικανικῆς μοναρχίας και διατήρησε στην επίσημη εικονογραφία του τον δάφνινο στέφανο του νικητῆ *imperator*. Το παράδειγμα του μιμήθηκαν ὅλοι οι διάδοχοι του. Το διάδημα προστέθηκε στη νομισματικὴ εικονογραφία του Κωνσταντίνου μετὰ την Νίκη του ἐπὶ του Λικινίου στη Χρυσούπολη το ἔτος 324. Σε αρκετούς τύπους ο αυτοκράτορας εικονίζεται με την κεφαλὴ στραμμένη πρὸς τα ἄνω και το βλέμμα υψωμένο πρὸς τον ουρανό.

Ο Jonathan Bardill στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης του, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge-New York

2012, υποστήριξε ότι ο Κωνσταντίνος με το διάδημα και το υψωμένο βλέμμα του ήθελε να εμφανίσει τον εαυτό του ως διάδοχο της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου. Το συμπέρασμα του Bardill κινείται προς την σωστή κατεύθυνση, αλλά βασίζεται μόνο στην ιστορία του διαδήματος κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους. Όμως, το διάδημα δεν υπήρξε Ελληνικό, αλλά αρχαίο ανατολικό σύμβολο βασιλικής εξουσίας και αυτό προσθέτει πολύ σημαντικές προεκτάσεις στη στέψη του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

ΕΛΕΝΗ-ANNA ΧΛΕΠΑ

**ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ:
ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Όπως είναι γνωστό, στον 19ο αι. εμφανίζεται το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την παλαιοχριστιανική και ευρύτερα τη βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική. Οι συλλογές έργων τέχνης, η αναζήτηση των καταβολών της δυτικής μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής στο βυζαντινό ρυθμό, η σταδιακή υιοθέτηση ρυθμολογικών στοιχείων του στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, φανερώνουν τη νέα προσέγγιση της βυζαντινής κληρονομιάς. Οι δημοσιεύσεις και διαλέξεις για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική σε ευρωπαϊκές χώρες επιδρούν στην αρχιτεκτονική ιστοριογραφία. Η παρουσίαση των βυζαντινών μνημείων της Κωνσταντινούπολης, της Ιταλίας και της Ελλάδας επηρεάζει τη θεώρηση και την πρακτική των αποκαταστάσεων, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τα αρχιτεκτονικά πρότυπα των αναβιώσεων.

Οι συχνές επισκέψεις των ευρωπαίων περιηγητών και ερευνητών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, που κλιμακώνονται στα τέλη του 19ου αι. και κορυφώνονται στις αρχές του 20ου, σε συνδυασμό με πολιτικά γεγονότα, συμβάλλουν στην προστασία και αποκατάσταση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Στην ίδια περίοδο, τέλη του 19ου αι., εξελίσσονται και οι ευρωπαϊκές θεωρίες και δημόσιες συζητήσεις για την προστασία της ιστορικής κληρονομιάς, μετά από τις καταστροφικές «αναστηλώσεις» και αναβιώσεις μνημείων, ιδιαίτερα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Είναι η περίοδος που ο Γεώργιος Λαμπάκης επιστρέφει στην Ελλάδα και επιχειρεί τη συστηματική οργάνωση της διάσωσης και της αποκατάστασης των χριστιανικών μνημείων, μαζί με εξέχοντες ευρωπαίους συνοδοιπόρους του, όπως ήταν ο μαρκήσιος Bute.

Η διαχείριση της βυζαντινής κληρονομιάς, ξεκινώντας την «εμπειρική» της περίοδο στα χρόνια του Όθωνα, όταν τα βυζαντινά μνημεία ήταν ακόμα χρηστικά κτήρια χωρίς ιστορική - αισθητική αξία, συμπορεύεται στη συνέχεια με τη διαδικασία αναβάθμισης του Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ενσωματώνεται στο εθνικό ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας και οι βυζαντινές μαρτυρίες γίνονται μνημεία του έθνους και της ιστορίας. Παράλληλα, από τα τέλη του 19ου αι., η εξέλιξη των αντιλήψεων σχετικά με την αποκατάσταση των βυζαντινών μνημείων στην Ελλάδα συνδέεται σταθερά με τις ευρωπαϊκές θεωρίες και πρακτικές των αποκαταστάσεων. Τόσο ο Λαμπάκης, όσο και οι βυζαντινολόγοι Αδαμαντίου, Σωτηρίου και Ευαγγελίδης, επιχειρούν, όχι πάντα επιτυχώς, την εφαρμογή των ευρωπαϊκών αρχών στις αποκαταστάσεις των μνημείων (Θεσσαλονίκη - Δαφνί). Στη συνέχεια ο Α. Ορλάνδος, που κυριαρχεί στις αποκαταστάσεις των βυζαντινών μνημείων και τόπων (Μυστράς) κατά τον 20ο αι., είναι σαφώς επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του Giannopoli για τα μνημεία.

Κατά την μακρά περίοδο (μέχρι τη δεκαετία του 1960) της ανάκτησης των βυζαντινών μνημείων και της αποκατάστασης της αρχικής, συχνά επινοημένης, εικόνας τους, οι επεμβάσεις σε αυτά παρακολουθούν την μεταβαλλόμενη ιδεολογική λειτουργία τους.

Τέλος και στην Ελλάδα, όπως στην Ευρώπη, η έρευνα και η αποκατάσταση των βυζαντινών μνημείων συνδέονται με την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Χαρακτηριστικά είναι τα έργα δύο σπουδαίων αρχιτεκτόνων, του Α. Ζάχου και του Ε. Ziller, που είναι εμπνευσμένα τόσο από τη μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όσο και από την πρακτική της αποκατάστασης.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ ΣΕ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΔΡΥΜΟ ΒΟΝΙΤΣΑΣ. ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στον οικισμό του Δρυμού Βόνιτσας, στη θέση Κελεφή, οι ανασκαφικές εργασίες που λαμβάνουν χώρα από τον Αύγουστο του 2013 στο πλαίσιο της κατασκευής του συνδετήριου άξονα της Ιόνιας οδού με το Άκτιο, αποκαλύπτουν τα ερείπια μεγάλης τρικλίτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για ναό κτισμένο ως επί το πλείστον με απλή τοιχοδομία με ακατέργαστους ή ελαφρά επεξεργασμένους λίθους τοποθετημένους σε οριζόντιες στρώσεις, ενώ κατά διαστήματα παρεμβάλλονται σειρές πλίνθων. Σε κάποια τμήματα υπάρχει επιμελέστερη τοιχοδομία με πλίνθους να τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις. Στον χώρο του ναού εντοπίστηκαν και περισυλλέγησαν άφθονα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη και κινητά ευρήματα.

Η εξαιρετική σημασία ωστόσο της βασιλικής έγκειται στο ότι σώζει το ψηφιδωτό της δάπεδο, το οποίο φαίνεται να σκεπάζει έως τώρα μια έκταση τουλάχιστον 180 τ.μ. Το ψηφιδωτό καλύπτει όλο το αποκαλυφθέν μέχρι σήμερα τμήμα του κεντρικού κλίτους και του νάρθηκα, καθώς και μεγάλο τμήμα του βόρειου κλίτους, ενώ δεν έχουμε επεκταθεί ακόμη στο νότιο κλίτος, στην αψίδα και στα προσκίσματα. Το ψηφιδωτό δάπεδο του κυρίως ναού κοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα, σφηρικούς τροχούς, απλούς πλοχμοειδείς κόμβους, φολίδες, συμπλεκόμενους κύκλους, τετραπλό μαϊάνδρο εναλλασσόμενο με τετράγωνα πληρούμενα με πλήθος κοσμημάτων, κόμβους Σολομώντος, πυροστρόβιλους πλαισιωμένους με αλυσοειδή πλοχμό εντός τετράγωνων διαχώρων, ζικζακωτό κόσμημα, φυτικό μοτίβο από ελισσόμενους φυλλοφόρους κλάδους κισσού, κλπ. Οι ψηφίδες είναι χρώματος γαλάζιου, ρόδινου, ερυθρού, λευκού, κίτρινου και μελανού, έχουν μέγεθος

περίπου 1×1 εκατοστό και το υλικό τους είναι από ασβεστολιθικά φυσικά πετρώματα. Το τμήμα του ψηφιδωτού που αποκαλύφθηκε σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, αν εξαιρέσουμε μια καταστροφή στη δυτική πλευρά του κεντρικού και βόρειου κλίτους, όπου ένας σύγχρονος αγωγός το έχει σπάσει.

Στο κέντρο του νάρθηκα υπάρχει κύκλος με διακόσμηση «κουκου-νάρας» με τρίγωνα, που περικλείει πτηνό να πατά σε κλαδί και το σύνολο εγγράφεται σε παραλληλόγραμμο. Στις τέσσερις γωνίες, που σχηματίζονται από την εφαρμογή του κύκλου στο παραλληλόγραμμο, παριστάνονται τέσσερις πάπιες ανάμεσα σε φυτικό διάκοσμο. Το στενό πλαίσιο που περιβάλλει το παραλληλόγραμμο κοσμούν κυματοειδείς ταινίες και το σύνολο περικλείεται από ευρύ πλαίσιο με τριπλό ριπιδιόμορφο πλοχμό. Στο βόρειο και στο νότιο τμήμα του νάρθηκα δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η ανασκαφή, αλλά φαίνεται να επαναλαμβάνονται τα γεωμετρικά μοτίβα του κυρίως ναού.

Σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς του κεντρικού κλίτους, πριν το προεσβυτήριο, αναπτύσσεται επιγραφή επί του ψηφιδωτού (*tabula ansata*) σε δυο σειρές. Μια δεύτερη επιγραφή, σε τρεις σειρές εντοπίστηκε πριν λίγο καιρό στον νάρθηκα, ακριβώς πριν το τρίβηλο, μέσα στο στενό πλαίσιο με τις κυματοειδείς ταινίες.

Το ψηφιδωτό δάπεδο ανάγεται στην πρώτη φάση της βασιλικής και με βάση το μέγεθος των ψηφίδων, το είδος των διακοσμητικών θεμάτων και τον τύπο των γραμμάτων των επιγραφών μας οδηγεί στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. Τα πρώτα στοιχεία είναι συντριπτικά, ώστε να χαρακτηρίσουμε αυτόν τον ναό ως επισκοπικό και να προσθέσουμε μια νέα, άγνωστη μέχρι τώρα στην έρευνα επισκοπή στη βόρεια Ακαρνανία. Η βασιλική αυτή αποδεικνύεται μεγαλοπρεπέστερη και πολύ πιο πλούσια διακοσμημένη από όλες τις προηγούμενες που έχουν ανασκαφεί στον ευρύτερο χώρο της Ακαρνανίας και χρονολογείται πριν τις μεγάλες βασιλικές της Νικόπολης και της γειτονικής νήσου Κέφαλος.

ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στα ΠΑΕ του 1908 ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου έγραφε για τη σχεδιαζόμενη αναστήλωση της Παναγίας της Οδηγήτριας του Μυστρά: «Ο ασφαλέστατος τρόπος συντηρήσεως θα ήτο η πλήρης αναστήλωση του μνημείου σώζονται δε ίχνη των καταρρευσάντων αρχιτεκτονικών μελών αρκούντως, ώστε, μετά μελέτην επισταμένην, ηδύνατο ο περικαλλής ναός να επαναχθή εις την προτέραν αυτού μορφήν. Διστάζομεν εν τούτοις να προβώμεν εις αναστήλωσιν του μνημείου, το οποίον ούτω ήθελε στερηθή της θελκτικής εκείνης γραφικότητος της εκ της ερειπίωσεως αυτού προερχομένης. Το σπουδαιότερον δε, εν αυτή τη ερειπιώδει καταστάσει δύναται ο ερευνητής της τέχνης και της ιστορίας τελειότερον να σπουδάση το μνημείον».

106 χρόνια μετά ο προβληματισμός αυτός εξακολουθεί να είναι επίκαιρος, αν και τα δεδομένα έχουν αλλάξει σημαντικά. Οι μνημειακές κατασκευές έχουν γεράσει κατά 100 χρόνια, οι επαναλαμβανόμενοι σεισμοί του ελλαδικού χώρου έχουν θέσει σε περαιτέρω κίνδυνο την εξασθενημένη από τους προηγούμενους δομή τους, ο αριθμός των προστατευτέων μνημείων έχει αυξηθεί σημαντικά λόγω των νεώτερων αντιλήψεων περί της προστασίας και της ανάλογης τροποποίησης της σχετικής νομοθεσίας, ενώ χρήστες και κοινή γνώμη πιέζουν για την προσαρμογή τους στις σύγχρονες απαιτήσεις χρήσης. Οι αρμόδιες υπηρεσίες, βέβαια, έχουν οργανωθεί καλύτερα, πολλά χρήματα έχουν εισρεύσει από τα Κοινοτικά Προγράμματα Στήριξης, η διεθνής Επιστημονική Κοινότητα έχει πολύ προβληματισθεί επί των αρχών και της δεοντολογίας των επεμβάσεων, ενώ η επιστημονική έρευνα προτείνει σύγχρονα υλικά και τεχνικές, που υπόσχονται την αντιμετώπιση των προβλημάτων στερέωσης των μνημείων.

Στο πλαίσιο αυτό πολλά αναστηλωτικά έργα σε βυζαντινά μνημεία έχουν εκτελεσθεί τα τελευταία χρόνια κυρίως από τις υπηρεσίες του

Υπουργείου Πολιτισμού, τις Επιστημονικές Επιτροπές που συγκροτήθηκαν γι' αυτό το σκοπό, αλλά και από εκκλησιαστικούς φορείς ή άλλα νομικά πρόσωπα εποπτευόμενα από το ΥΠΠΟ. Ειδικότερα η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, τα τελευταία 30 χρόνια, με τη φαρέτρα της εφοδιασμένη με περισσότερους πόρους και νέα μέσα επέμβασης, εκτέλεσε πληθώρα έργων σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία θρησκευτικής και κοσμικής αρχιτεκτονικής. Η αύξηση των οικονομικών πόρων, αν και αποτέλεσε ευλογία για πολλά μνημεία, δημιούργησε και προβλήματα, δεδομένου ότι ένα έργο επέμβασης σε μνημείο πρέπει να υπαχθεί σε αυστηρούς κανόνες προγραμματισμού, που έρχονται συχνά σε αντίθεση με τον επιστημονικό - ερευνητικό χαρακτήρα του.

Όσον αφορά στους λοιπούς πόρους, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη δυσκολία εξεύρεσης παραδοσιακών υλικών και την έλλειψη εξειδικευμένων στις παραδοσιακές τεχνικές μαστόρων. Τα νέα υλικά και οι τεχνικές μπορεί να έλυσαν κάποια προβλήματα, αλλά πολλά από αυτά εισέβαλαν στον τομέα των αναστηλώσεων χωρίς να έχει μελετηθεί επαρκώς η συμβατότητά τους με την αυθεντική κατασκευή και η συμπεριφορά τους στο χρόνο, ενώ ορισμένες νέες τεχνικές προκαλούν μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις, οι οποίες οδηγούν σε σοβαρή αλλοίωση της αυθεντικής μνημειακής δομής.

Όσον αφορά στη δεοντολογία και τις Αρχές των αναστηλώσεων, αυτές από το 1964 κινούνται στο πλαίσιο του Χάρτη της Βενετίας, ο οποίος με τη σοφή διατύπωσή του εξακολουθεί, 50 χρόνια μετά, να αποτελεί ένα σύνολο Αρχών καθολικά σεβαστό και διεθνώς αποδεκτό. Μεταγενέστερα κείμενα συμπλήρωσαν ή προχώρησαν στην εξειδίκευση κάποιων θεμάτων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι γενικές αρχές του Χάρτη ξεπεράστηκαν. Με βάση αυτές εκτελούνται μέχρι σήμερα τα αναστηλωτικά έργα, προσαρμοζόμενα στις ειδικές ανάγκες και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε μνημείου, όπως αυτά προκύπτουν από μια ενδελεχή μελέτη, και με τη συνείδηση ότι είμαστε υποχρεωμένοι να παραδώσουμε αυτή την κληρονομιά στις επόμενες γενιές σε όσο το δυνατόν καλύτερη κατάσταση, χωρίς να αλλοιώσουμε την υλική της υπόσταση και τον άυλο χαρακτήρα της.

Ομιλητές 34ου Συμποσίου ΧΑΕ, 2014

1. Αθανασούλης Δημήτρης

dathanasoulis@gmail.com

2. Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος

anagnostopoulos@imsn.gr

3. Ανδρούδης Πασχάλης

archaio22@gmail.com

4. Αντωνάρας Αναστάσιος Χ.

andonar@physics.auth.gr

5. Ασημακόπουλος Δημήτρης

giatroulis82@gmail.com

6. Βασιλάκης Νικόλαος

nikosvasilakis91@gmail.com

7. Βασιλικού Νίκη

vassilicu@yahoo.gr

8. Βαφειάδης Κωνσταντίνος Μ.

konstvaf@yahoo.gr

9. Βελένης Γεώργιος

velenis@hist.auth.gr

10. Βογιατζής Σωτήρης

sotvog@gmail.com

11. Γεωργούλια Ευτυχία

patygeorgoul@yahoo.gr

12. Γιαννούλης Μάρκος

markos.giannoulis@archaeologie.uni-freiburg.de

13. Γκράτσιου Όλγα

gratsiou@phl.uoc.gr

14. Δαδάκη Σταυρούλα

st.dadaki@yahoo.gr

15. Δεληγιαννάκης Γιώργος

g.deligiannakis@ouc.ac.cy

16. Δηλέ Νάνση

dilenancy@gmail.com

17. Donati Jamieson C.

jcdonati@ims.forth.gr

18. Ελευθερίου Ευαγγελία Π.

evaelef@yahoo.com

19. Frigerio-Zένιου Στέλλα

fabrizio.stella@bluewin.ch

20. Θεοχαρίδης Πλούταρχος Λ.

plutheo@gmail.com

21. Καλεντάκη Στυλιανή

kalentaki@yahoo.gr

22. Καπέτη Σοφία

kapeti1815@hotmail.com

23. Καρατζόγλου Γιάννης Α.

iikaratz@otenet.gr

24. Κατερίνη Έλενα

elekaterini@yahoo.com

25. Κατσαφάδος Παναγ. Στ.

panskats@yahoo.gr

26. Καψούδας Πέτρος

petroskapsoudas@yahoo.gr

27. Khrushkova Liudmila G.

khrushkoval@list.ru

- 28. Kido Masako**
kido.msk@nifty.com
- 29. Κιουσοπούλου Αντωνία**
kioussopoulou@phl.uoc.gr
- 30. Κοκκαλιάρης Άγγελος**
akokkaliaris@gmail.com
- 31. Κορώσης Βασίλειος**
vaskorosis@gmail.com
- 32. Κουφόπουλος Πέτρος**
pkoufor@upatras.gr
- 33. Κωτούλα Δήμητρα**
dimitrakotoyla@hotmail.com
- 34. Λαζαρίδου Αναστασία**
director@byzantinemuseum.gr
- 35. Λαμπροπούλου Άννα Ι.**
anna_lampropoulou@yahoo.gr
- 36. Λυχούνας Μιχάλης**
mlychounas@hotmail.com
- 37. Μαΐλης Αθανάσιος**
mailis_th@yahoo.com
- 38. Μανούσου-Ντέλλα Κατερίνα**
kamanousou@gmail.com
- 39. Μαστροχρήστος Νικόλαος**
nikosmastroxristos@yahoo.gr
- 40. Μουρελάτος Διονύσιος**
dmourela@arch.uoa.gr
- 41. Μπελέκου Χρυσούλα**
xrisakatris@hotmail.com

- 42. Μπούρας Χαράλαμπος**
bourashistory@gmail.com
- 43. Μυριανθέως-Κουφοπούλου Μαρίνα**
mmyri@pkmm-architects.gr
- 44. Ολυμπίου Χαραλαμπία Α.**
chara.olympiou@hotmail.com
- 45. Παλιούρα Μίρκα**
mirkapalioura@gmail.com
- 46. Πάλλης Γιώργος**
gpallis@arch.uoa.gr
- 47. Παπαγεωργίου Νίκος**
nikolapap@gmail.com
- 48. Παπαδοπούλου Βαρβάρα**
vrapadopoulou@culture.gr
- 49. Παπαθανασίου Ενάγγελος Αθαν.**
platamonpap@gmail.com
- 50. Παπανικολάου Πρόδρομος**
propap2002@yahoo.gr
- 51. Παρανού Άννα**
annaparanou@hotmail.com
- 52. Πασαλή Αφροδίτη Α.**
a.pasali@teilar.gr
- 53. Πάσσαρης Νικήτας**
nikitas.passaris@hotmail.com
- 54. Περδικοπούλου Μελπομένη**
m.perdikopoulou@gmail.com
- 55. Πετρίδης Πλάτων**
ppetrid@arch.uoa.gr

56. Πούλου-Παπαδημητρίου Ναταλία
npoulou@hist.auth.gr

57. Σκάγκος Νεκτάριος Ι.
nekskag@yahoo.gr

58. Σπανός Γιάννης Γ.
yspanos2009@gmail.com

59. Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή
gakis@sch.gr

60. Στεφάνου Αστέριος
stefaster@yahoo.gr

61. Τάντσης Αναστάσιος
tassostan@hist.auth.gr

62. Τζαβέλλα Έλλη
ellitzav@gmail.com

63. Τούρτα Αναστασία
atourta@ekbmm.gr

64. Τσιβίκης Νίκος
ntsivikis@ims.forth.gr

65. Τσιλιπάκου Αγαθονίκη Δ.
ntsilipakou@yahoo.gr

66. Τιμπούκης Γεώργιος Δ.
gtsimproukis@gmail.com

67. Φουντάς Παντελής Γ.
Βιάνδρου 9, Θεσσαλονίκη 543 51

68. Φουστέρης Γιώργος
gfousteris@gmail.com

69. Φύσσας Νικόλαος
nikolaosfyssas@yahoo.gr

70. Φωσκόλου Βασιλική Α.

foskolou@phl.uoc.gr

71. Χαλκιά Ευγενία

halkia@otenet.gr

72. Χατζηλαζάρου Δημήτρης

dimlazarou@yahoo.gr

73. Χειλάς Χρήστος

chilas18@gmail.com

74. Χλέπα Ελένη-Άννα

echlepa@gmail.com

75. Χουλιάρης Ιωάννης Π.

ihouliaras@gmail.com

76. Χριστοφίδου Αθηνά

achristof@tee.gr

**Οι συγγραφείς φέρουν
πλήρη ευθύνη για τις περιλήψεις**

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ

ΤΗΛ. 210 9210 297